

»NACIONALNA OBRANA« MAĐARA U SLAVONIJI NA PRIJELOMU XIX I XX ST. U OKVIRU »SLAVONSKE AKCIJE«

Josip Gujaš

I

Povećana agresivnost svjetskog imperijalizma na početku XX st. došla je do izražaja naročito u nastojanju da se proširi imperijalistička dominacija kao i u sve većem zaoštavanju odnosa između velesila i imperijalističkih zemalja uopće. Ta se agresivnost povećavala u razmjeru sa zaprekama koje su pred tim nastojanjima stajale. Naročito se to vidi u slučaju njemačkog imperijalizma koji je bio izostao iz diobe svijeta, te su ga taj njegov nepovoljni položaj i neizmijerna lakomost naveli da zahtijeva novu podjelu svijeta, a velikonjemačka ambicija ga toliko potencirala da je stvorio viziju o njemačkoj dominaciji na cijelom svijetu. Iz toga je zatim logično slijedilo da je taj imperijalizam u interesu svoje afirmacije sve agresivnije posizao za svim mogućim sredstvima kojima bi se ti planovi mogli realizirati.

Kao sredstva za realizaciju velikonjemačkih zamisli stvoreni su među ostalim i tzv. Schulverein-i u inozemstvu, a naročito u zemljama Srednje i Jugoistočne Evrope i u Pribaltiku. Centralni organ za sve te njemačke organizacije postao je kasnije Opći njemački savez (Allgemeiner Deutscher Verband) na čelu kojega se od njegovog osnutka (9. aprila 1891) nalazio Karl von der Heydt, bankar iz Elberfelda.

Još 6. maja 1891. izdat je programatski poziv koji je pred novo društvo postavio kao najvažniji cilj »snažnu njemačku interesnu politiku« i »njegu njemačkih nacionalnih nastojanja« u svim zemljama gdje njemački etnički element postoji. U pozivu je istaknuta i važnost toga da se u svrhu velikonjemačkih ciljeva u istoj namjeri ujedini sav njemački element na svijetu.¹

Bez naročitog komentara jasno je da su to otvoreno imperijalistička nastojanja, u interesu stvaranja velike njemačke imperije u Srednjoj Evropi. Ta bi imperija bila odskočna daska kod osvajanja cijelog svijeta. Srednja Evropa, Jugoistočna Evropa i Pribaltik bila su takva područja u planovima njemačkih imperijalističkih krugova, kojih se uključivanje u Njemačku Imperiju nastojalo postići uz suradnju onih njemačkih etničkih grupa koje su, odgojene u duhu velikonjemačkog šovinizma, na tim područjima živjele. Da bi se ta tvrdnja potkrijepila, dovoljno je ako ovdje naglasimo samo to da su šovinstički

¹ Tokody Gyula, Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918) (Opći ili svenjemački savez i njegovi planovi u Srednjoj Evropi 1890—1918), Budapest 1959, str. 13—14.

nastrojeni elementi Verbanda i te Nijemce — bez obzira na njihovu faktičku domovinu — smatrali građanima Njemačke Imperije.²

U planovima koji su se odnosili na Srednju Evropu ugledno mjesto je zauzimala Ugarska. Njemačka opasnost je ovdje prvi put zaprijetila djelatnošću Schulvereina, naročito onoga osnovanog 1880. u Beču, a veće razmjere je dobila poslije osnivanja Verbanda koji je i ovdje razvio intenzivnu djelatnost. Pod uplivom ovih njemačkih organizacija osnovana je 1906. politička stranka Nijemaca u Ugarskoj (Ungarländische Volkspartei). Šest mjeseci kasnije stvorena je u Beču specijalna njemačka organizacija sa ciljem da održi i odgoji u njemačkom duhu njemačke etničke grupe u Jugoistočnoj Evropi (Verein zur Erhaltung des Deutschtums). Krajnji cilj je i ovdje bio imperijalističkog karaktera.

II

Na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, u atmosferi imperijalističke agresivnosti, dobio je krila i na nagodbenom sistemu Monarhije baziran mađarski imperijalizam. Polazeći od lažnog ideala »mađarske nacionalne države« na području cjelokupne Ugarske, taj imperijalizam je sve više išao za tim da učvrsti mađarsku premoć nad nemađarskim narodima u državi, da asimilira nacionalnosti³ i da realizira svoje imperijalističke planove na Balkanu, u prvom redu u Slavoniji te u Bosni i Hercegovini. Petri Pál kaže u svojoj knjizi o »Julijanskom društvu«, među ostalim, da »1937. godine (kada je knjiga napisana« J. G.) govori o mađarskom imperijalizmu jest anahronizam, ali na početku XX st. je to bila za mnoge ostvarljiva mogućnost, te baš zato nisu samo oduševljeni rodoljubi sanjali u svojim tihim sobicama o mađarskoj naciji od 30 milijuna ljudi i o mađarskoj imperiji koja bi se proširila i na Balkan, nego čak i ozbiljni državnici.«⁴ U takvoj atmosferi mađarskog imperijalizma i šovinizma nikla su zatim poput gljiva ona društva koja su imala potpomoći realizaciju u citatu navedenih ciljeva.

Organiziranjem »prosvjetnih društava« u Ugarskoj otpočelo se poslije objavljivanja zloglasne brošure Grünwald Béle, saborskog zastupnika i zólyomskog velikog župana pod naslovom »Felvidék« (Gornji kraj = Sjeverna Ugarska) g. 1878. Grünwald je u toj brošuri optužio slovačku inteligenciju, nešto prije lišenu nacionalnih kulturnih ustanova,⁵ zbog »panslavizma« i da kuje zavjeru protiv Mađara. Razumije se da je Grünwald u tadašnjoj Ugarskoj svojom brošuricom uspio probuditi čitav val šovinizma. Grünwaldov bauk

² Tokody, n. dj., 14.

³ Pritisak na nacionalnosti izvršen je na temelju ovih zakona: zakon o nacionalnosti (XLIV z. čl. iz 1868.), zakon o manjinskom »huškanju« (171. i 172. § V. z. čl. iz 1878.), zakon o pučkim školama (XVIII z. čl. iz 1879.), zakon o srednjim školama (1. stav XXX. z. čl. iz 1883.), zakon o zabavištima (4. stav 8. §-a 2 glave XV. z. čl. iz 1891.), zakon o antidržavnim postupcima (15 i 6 stav 13. §-a XXIV. z. čl. iz 1903.), Lex Apponyi (XXVII. z. čl. iz 1907.).

⁴ Petri Pál, A Julián-egyesület története (Historija Julijanskog društva), Budapest 1937.

⁵ Riječ je o Slovačkoj matici u Turčanskom Sv. Martinu 1875. koju su, zajedno sa 3 slovačke gimnazije, zabranile mađarske vlasti.

je zatim učinio svoje; redom su stvarana mađarizatorska društva u interesu »obrane« mađarske rase.

Prvo društvo takve vrste organizirano je u županiji Sáros pod nazivom »Društvo za širenje mađarstva i narodne prosvjete u županiji Sáros«, a otvoreno izrečen cilj bijaše mu »svim mogućim sredstvima — izuzev brutalnost i imoralnost — nastojati oko proširenja mađarstva«. ⁶ Poslije osnutka toga društva uslijedilo je gotovo mahnilo osnivanje sličnih društava i organizacija u svim, značajnijim nacionalnostima napućenim, gradovima i krajevima Ugarske. Od tih društava bila su najveća: Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (skraćeno FEMKE, Mađarsko narodno-prosvjetno društvo u Gornjoj Mađarskoj), Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (skraćeno EMKE, Mađarsko narodno-prosvjetno društvo Transilvanije), Országos Magyar Iskola Egyesület (Mađarsko zemaljsko društvo za školstvo), Országos Népoktató Egyesület (Zemaljsko društvo za narodnu naobrazbu), Julián Egyesület (Julijansko društvo) na početku stoljeća itd. Broj sitnih društava županijskog, manjeg lokalnog karaktera popeo se iznad 50. ⁷

U programu svih tih društava, pored »njege« mađarskog stanovništva »u nacionalnom (treba razumjeti: šovinističkom; J. G.) duhu«, nalazi se i intenzivno širenje mađarskog jezika. Radi postizavanja tih ciljeva, društva su osnovala više pučkih škola, zabavišta, kulturnih domova itd., najviše u onim krajevima gdje su mađarska škola i kulturni dom samo ubrzavali izolaciju nacionalnosti. ⁸ Sredstva za postizavanje postavljenih ciljeva bila su još: popularna predavanja, nagrađivanja učitelja i učenika koji su u predavanju ili učenju mađarskog jezika postigli odlične rezultate itd. Članstvo društava veoma je po svom sastavu naličilo na članstvo njemačkih Schulvereina i Verbanda. Avanturisti i varalice svake vrste mogli su se u takvoj atmosferi i u tadašnjoj općoj atmosferi afirmirati kao »domoljubi« i naći na taj način svoje račune, a da i ne govorimo o specifičnoj figuri pripadnika mađarske džentrije koji je u tim društvima našao najpogodniji okvir da iskali svoje »srce«.

U vezi s počecima »narodnoprosvjetnih« društava u Ugarskoj pojavilo se mišljenje da su ona nastala kao protuteža sve aktivnijim njemačkim organizacijama na području Ugarske. Međutim, ta tvrdnja otpada kao neistinita, jer iako je činjenica da je djelatnost Verbanda i njemačkih Schulvereina zaista zabrinjavala neke krugove mađarske vladajuće klase i javnosti te ih, donekle, primoravala na obranu, neoboriva je činjenica i to da prva »narodnoprosvjetna društva« nisu stvorena u onim krajevima koji su bili najviše ugroženi

⁶ Iz zapisnika konstituirajuće sjednice društva u Eperjesu 22. augusta 1881.

⁷ Sva ta društva podmirivala su svoje troškove iz zadužbina, skupljenim novcem, u društvenim akcijama, pomoću državnih subvencija i iz županijskog 1-percentnog poreza nametnutog u te svrhe. Uzevši u obzir ovo posljednje možemo donekle kazati da su nacionalnosti mađarizirane novcem koji je od njih samih skupljen. Sve te organizacije, pa čak i one manje, obraćale su se županijama, društvenim organizacijama, poduzećima itd. da bi se sa stanovitom svotom u njih učlanile. U povoljnom slučaju društva su osigurala za sebe stalnu materijalnu potporu. Bilo je društava koja su dobivala naročitu materijalnu pomoć od same države. Takvo je bilo na primjer Julijansko društvo koje je bilo uključeno u samu akciju vlade u Slavoniji. Izvori: Zapisnici županijskih sjednica Zalajske županije od 1900 do 1914.

⁸ Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története I (Documenta Danubiana), 132.

od djelatnosti Schulvereina, nego u »Felvidéku« napućenom od slovačkog naroda.⁹ Više su, dakle, u pravu, oni koji tvrde da su te njemačke organizacije (društva) dobro poslužila kao uzor kod stvaranja sličnih mađarskih organizacija uperenih protiv opstanka nacionalnosti.

III

Godine 1875. postao je ugarskim ministrom predsjednikom Tisza Kálmán. U vrijeme njegova predsjednikovanja sistem dualizma bio je učvršćen. Petnaestogodišnja vladavina njegova znači uz to i početak mađarskog imperijalizma. Otpočeo je jači progon nacionalnosti. Štaviše, na napad izvršen putem društava i zakona protiv nacionalnosti nadovezuje se sada rafinirani napad protiv postojeće hrvatske autonomije. Diktatorski režim Tisze Kálmána pokušao je s pomađarivanjem financijske uprave u Hrvatskoj i uvođenjem mađarskog jezika u njeno uređivanje kao polazne točke za dalji prodor u tom pravcu.¹⁰ Ti su pokušaju doveli narodno nezadovoljstvo, koje se zasnivalo na negaciji nagodbe i socijalnoj bijedi, do napetosti koja je 1883, potaknuta isticanjem grbova s mađarskim natpisom, izbila u velikom masovnom pokretu u Trojednici.¹¹

Eksponenti mađarske supremacije i »državne misli« pokušali su i ideološkim sredstvima potkopati temelje hrvatske autonomije, što je dovelo do ponovnog rasplamsavanja stoljetne diskusije i spora o vlasničkom pravu na Slavoniju.

Diskusija između mađarskih i hrvatskih vladajućih klasa u vezi sa Slavonijom traje od početka XVIII st., kada se u sudskom procesu između pečujskog i zagrebačkog biskupa, u vezi s plaćanjem crkvene desetine, prvi put pojavilo pitanje o pripadnosti Slavonije. God. 1743, a na osnovi 18. i 50. zakonskog članka od 1741, Slavoniju stvarno uključuju u sklop zemalja »ugarske zlatne krune«. Uklapanje tzv. novostečenih »dijelova« izvršeno je na taj način da su Donju Slavoniju (Inferior Slavonia), tj. područje Srijema, Požeške i Virovitičke županije, u upravnim poslovima podvrgli i nadležstvu Hrvatske, dok je ona u posrednim poslovima potpadala pod Ugarsko namjesničko vijeće. Na temelju ove dvostruke pripadnosti spomenute su županije imale pravo da podjednako učestvuju u radu hrvatskog i, individualno, u radu zajedničkog ugarsko-hrvatskog sabora.

Pitanje Slavonije iskrslalo je opet na zajedničkom saboru 1790. u vezi s pitanjem protestanata. U toku saborske debate, zastupnici solidarni s protestantima

⁹ »Narodnoprosvjetna društva« počela su se u Ugarskoj osnivati pod dojmom knjige vel. župana i saborskog zastupnika Grünwolda Béle »Felvidék«, u kojoj je on slovačku inteligenciju, tada već lišenu Matice Slovenske i triju slovačkih gimnazija, optužio zbog panslavističkih urota. Prvo od tih društava pojavilo se u Šaroškoj županiji pod imenom »Društvo za širenje mađarstva i narodne prosvjete«. Kemény, n. dj., 132—133.

¹⁰ Katus László, A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (neobjavljena kandidatska disertacija koja obrađuje razvitak Hrvatske od 1849. do 1918).

¹¹ isto

izrazili su sumnju u vlasničko pravo Hrvatske na Slavoniju. Hrvatski zastupnik Nikola Škrlec je od strane zastupnika »nuzzemalja« tada prvi put na osnovu dokumenata dokazao da je i tzv. Donja Slavonija neotuđivo hrvatsko područje i da je, prema tome, i vlasničko pravo Hrvatske na nju neosporivo. To je bio vrlo djelotvoran odgovor.

Diskusija o vlasničkom pravu na Slavoniju nastavljala se zatim na saborima. God. 1830, na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru, opet se razbukovala debata o Slavoniji u vezi s protestantskim pitanjem. Gore navedene tri županije glasale su na tom saboru u više maha u potpunoj suglasnosti s mađarskim zastupnicima. A u pitanju mađarskog jezika, zastupnici Virovitičke županije tako su daleko otišli u izražavanju svoje lojalnosti da su se izrazili spremnima uvesti mađarski jezik kao nastavni jezik čak i u svoje osnovne škole.¹²

Diskusija je postala sve oštrija. Sve veći zahtjevi mađarske opozicije postepeno su udaljili od nje »donjoslavonske županije«.¹³ Na saboru 1832—36. tekla je oštra debata i o teritoriju Hrvatske. Povod je za to dao slijedeći slučaj:

Staleži su u svom zakonskom prijedlogu urbarijalnog zakona jedan pored drugoga iznijeli nazive Inferioris Slavoniae i Districtus Banatici. Da bi »se uklonila svaka sumnja«, kralj je zahtijevao da se iz teksta izostavi naziv Districtus Banatici i da se umjesto toga neposredno iza ugarskih županija navedu županije Temiška, Torontalska i Krassó. Staleži su se suglasili s takvim rješenjem pod uvjetom da izostane i naziv »Inferioris Slavoniae« i da se umjesto njega navedu županije Požeška, Srijemska i Virovitička, i to neposredno iza ugarskih županija.¹⁴

Protiv toga prijedloga mađarske opozicije istupili su hrvatski saborski zastupnici i ugarska Konzervativna stranka, ističući da se iz urbarijalnog zakona ne može izostaviti naziv Donja Slavonija i to naročito zato jer se u odnosu na banatske i »donjoslavonske županije« ne može primijeniti isti kriterij. »Banat je uvijek bio integralni dio Ugarske«, a Donju Slavoniju uključile su u svoje tijelo »nuzzemlje«, pa je pravna nadležnost bana nad njima potvrđena 43. zak. članom od 1751. Uzevši, nadalje, u obzir i to da »Donja Slavonija« predstavlja u diplomatiji uobičajen naziv, jasno je da izostavljanje toga naziva iz urbarijalnog zakona »prejudicira pravima nuzzemlja«.¹⁵ I ugarski staleži poslali su svoju adresu, ali je kralj bio spreman primiti samo treću od 28. oktobra 1835. i pustiti da oni nabroje »prekodravske ugarske županije, ali da ostave u upotrebi i naziv Donja Slavonija«.¹⁶

Za vrijeme sabora od 1832—36. Hrvati su iznova izdali djelo Nikole Škrleca, na što je s mađarske strane odgovorio Madarassy sa svojim letkom »De primitivis regni Hungariae limitibus«, dokazujući da su Mađari već za vrijeme zauzimanja svoje domovine zaposjeli cijelu Slavoniju. Dakako da su na taj

¹² Miskolczy Gyula, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I, Budapest 1927, 139 i d.

¹³ Mađarska opozicija zahtijevala je proširenje VIII zak. čl. iz 1830. na Hrvatsku (mađarski jezik u sudstvu i u školama kao obavezni predmet). Tom se prijedlogu suprotstavila čak i »lojalna« Virovitička županija.

¹⁴ Miskolczy, n. dj. I, 137, ističe da su — izuzevši trezvenije mađarske političare — svi ostali, u interesu »teritorijalnoga proširenja« i širenja mađarskog jezika, podržavali ovaj prijedlog opozicije.

¹⁵ Miskolczy, n. dj., 137—138.

¹⁶ Miskolczy, n. dj., 141.

letak odgovorili Hrvati spisom pod naslovom »Animadversiones historico-criticae unius e Croatis«. Od mađarske strane je potom Fejér György 1839. opet iznio sintezu mađarskog stanovišta u svom opsežnom djelu »Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes«.¹⁷

Na saboru od 1839—40. ugarski staleži su se postavili na stanovište iznijeto od Fejéra i na okružnoj sjednici od 14. juna ubrojili tri sporne slavonske županije među županije Dunántula; time »su de facto sredili« aneksiju Slavonije.¹⁸ Protiv takvog postupka ugarskih staleža slavonske su županije uložile protest, ali bez uspjeha. Mađarska opozicija čvrsto je ostala kod svog mišljenja »da je pripadnost tih županija Ugarskoj prethodni sabor riješio« time »što je naziv Donja Slavonija izostao iz urbarijalnog zakona«.¹⁹

Javnopravni položaj slavonskih županija predstavljao je na saboru od 1843/44. godine predmet naročito žestoke debate. Kao ni na prošlom, tako ni na tom saboru nisu se staleži složili s tim da se žalbe triju spornih županija podnesu kralju zajedno s hrvatskim žalbama nego »s naknadno podnijetim žalbama«. Interesantno je da su se takvom stavu mađarske opozicije suprotstavili čak i zastupnici Virovitičke županije.²⁰ Štaviše, sada su se u zastupničkim instrukcijama i te županije nalazili zahtjevi o uvođenju hrvatskog jezika u škole na području županije i u upravu, uspostavljanje hrvatskog vijeća (vlade) itd.

Diskusija (debata) o Slavoniji javljala se na saborima u doba reforme kao važna komponenta u hrvatsko-mađarskim odnosima i kao takva je, zajedno s ostalim komponentama, dovela do oružanog sukoba dviju nacija 1848.

Pripadanje Slavonije su mađarske vladajuće klase u hrvatsko-mađarskom nagodbenom zakonu jasno odredile i dok je u mađarskoj politici prevladavao Eötvösov i Deákov liberalizam, nitko to rješenje nije ni osporavao. Tek poslije njihove smrti su predstavnici ekspanzionističke mađarske politike u 80-im godinama počeli opet zadirati u pitanje Slavonije i time su opet probudili staru diskusiju i stoljetni spor o tom području. Najtipičniji eksponent toga novog nastojanja stare struje bio je Pesty Frigyes. On je u seriji svojih članaka iz 1880, koje je 1885. sakupio i izdao pod naslovom: »Sto političkih pisama o Hrvatskoj«, opet napao vlasničko pravo Hrvatske na Slavoniju i tako izvršio i prvi historijskopравни, »naučni« napad na hrvatsku autonomiju u razdoblju dualizma.

U toj knjizi Pesty izlaže kako je u državnotvornom smislu nesposoban ma-
lobrojni hrvatski narod Ugarska potčinila oružjem, pa iz te činjenice izvodi

¹⁷ Fejér dokazuje u svom djelu da su Mađari već za vrijeme osvajanja današnje domovine zauzeli područje što se prostire do Save, a koje je s nekim promjenama i ostalo u mađarskim rukama. Pored Srijemske i Požeške županije, i vukovarska se županija u vrijeme Vladislava II napokon vratila matičnoj zemlji. Slavoniju je sačinjavala Gornja i Donja Slavonija. Od tog područja sačinjavale su izuzetak »ugarske« županije (Virovitička, Požeška, Srijemska i Vukovarska koje su pripadale Ugarskoj — ad regnum partesque Hungariae Inferioris — i potpadale pod vlast palatina i zemaljskog suca, a nipošto bana (Miskolczy, n. dj., 224.)

¹⁸ Miskolczy, n. dj., 234.

¹⁹ Miskolczy, n. dj., 234, dodaje da ta činjenica još nije mogla značiti rješenje javnopravnog odnosa triju županija u korist Ugarske, »jer objašnjavajuće kraljevsko pismo k tome, martovsko pismo kralja, izričito potvrđuje bansku vlast nad njima, a stvarni dopunski dio Ugarske nije mogao biti pod banskom vlašću«.

²⁰ Miskolczy, n. dj., 346—347.

zaključak da odnos dvaju naroda ne može počivati na državnoj zajednici nego na pravu osvajača. Hrvati — nastavlja on — nemaju pravo ni na Rijeku ni na Slavoniju, jer ti dijelovi pripadaju po historijskom pravu Ugarskoj. Da bi sve to »dokazao«, Pesty opet upotrebljava sve argumente dotadašnje diskusije o Slavoniji, a naročito se služi spomenutim djelom Fejér György-a. Na osnovi svega toga zauzima u pitanju Slavonije ovaj stav: Područje između Drave i Save — dakle Slavonija — od najstarijih vremena je doživjelo različite promjene i na njemu su se izmijenili različiti narodi: Avari, Franci pa i Hrvati. Ali su Hrvati ovdje živjeli kao podanici Franaka, a područje je bilo poznato kao Donja Panonija.

Historija, doduše, izričito ne tvrdi — nastavlja Pesty — da je kralj Stjepan to područje osvojio, ali znamo za neke njegove »vladalačke čine« koji dokazuju da ga je baštino od svojih predaka. Tako su se, npr., granice Poljske i Kaločke biskupije prostirale do obala Save, a desetinu Zagreba i njegove okoline kralj je poklonio Opatiji iz Panonhalme (u blizini Györa) itd.

Pesty nadalje kaže: ime Slavonije nosila je Hrvatska na obalama Jadrana, a nju su podvrgli svome žezlu kraljevi Ladislav i Koloman. Upravu nad »novim pokrajinama« predali su u ruke »visokim činovnicima«. Ti su zatim, za svoje zasluge, dobivali nove posjede na području između Drave i Save i »polako se navikli nazivati Slavonijom i tu pokrajinu, čije se žiteljstvo u stvari sastojalo od *Szloven*-a, i tako se desilo da je ime Hrvatske s obala Jadrana prešlo na područje između Drave i Save. Od kraja XIII do kraja XVIII st. ta je pokrajina obuhvaćala Virovitičku, Zagrebačku i Varaždinsku županiju pod imenom »partes Slavonicae«. Zatim je ona postala »ducatus«, pa »banatum«, ali »regnum nije nikada bila«, i »samo zbog zabune i nasilnog prisvajanja dobila je ta pokrajina ime Slavonija«. Međutim, ovo se ime, potpuno neispravno, u XIX st. upotrebljava i za Požešku, Virovitičku i Srijemsku županiju.

Pesty dolazi tako do zaključka da »i nasuprot nemirima, kojima su obale Save bile u toku stoljeća poprište, vidimo od vremena na vrijeme zablistati istinu da to područje pripada Ugarskoj«. ²¹ Zahtijeva, dakle, da sve »dijelove preko Drave zajedno i ne samo Slavoniju treba anektirati«, da na taj način »bude jedan zakon, jedno zakonodavstvo i jedna vlada«. ²² O nagodbenom zakonu, pak, govori kao takvom »kakva ni najgori neprijatelj našeg naroda ne bi mogao drukčije inspirirati«. ²³

Imperijalistički nadahnuti dio mađarskih vladajućih klasa potajno, a njeni ultraši glasno, smatrali su Hrvatsku u daljoj perspektivi područjem koje se mora neposredno uključiti u ugarski teritorij kao njegov organski dio, koji se ni po čemu ne razlikuje od ostalih ugarskih pokrajina. Daljnjim korakom u tom pravcu smatrali su vladavinu Khuena Hédeváryja u Hrvatskoj. ²⁴

Ekspanzija na jug bila je stari san mađarskih vladajućih klasa. Ako ništa drugo, dokazuje to debata o Slavoniji. ²⁵ Međutim, s prvim formuliranjem ove fikcije na nivou programa jedne ugarske vlade susrećemo se prvi put u

²¹⁻²³ Pesty Frigyes, Száz politikai és történeti levél Horvátországól (Sto historijskih i političkih pisama o Hrvatskoj), Budapest 1885.

²⁴ I Antun Barac kaže o Khuenovoj vladavini da je ona imala za cilj »da Hrvatska postane obična mađarska pokrajina, u kojoj će se s vremenom i narod pomadžariti« (A. Barac, Jugoslavenska književnost, 2. izd., 1959, 207—208).

²⁵⁻²⁷ Hajnal István, A Batthyány-kormány külpolitikája (Vanjska politika Batthyányeve vlade I, 1957, 83. Na istom mjestu Hajnal govori i o akciji kojom je

»vanjskopolitičkoj koncepciji« prvog mađarskog »nezavisnog« ministarstva.²⁶ Za vanjskopolitička nastojanja odgovorne vlade Lajosa Batthyány napose je karakteristična »koncepcija prodora [...] velikomađarska koncepcija«. ²⁷ Mađarske vladajuće klase očekivale su tad od svoje vlade da će ona »grandiozno realizirati mađarsku supremaciju od Karpata do Jadrana«. ²⁸

Od toga je vremena »velikomađarska koncepcija« bila u odgovornim vladajućim krugovima mađarskog društva omiljela zamisao, koju su oni, u cilju kasnije realizacije, prenijeli putem propagande u svijest dosta širokih masa u Ugarskoj. Prateći tu koncepciju preko Pesty Frigyesa, Tisze Kálmána, Khuena-Héderváryja, Bánffy Dezsöa i drugih, dolazimo jednakom stazom logike do mađarskih imperijalističkih planova na početku XX st. i do onih ekspanzionističkih nastojanja u to vrijeme koja su iz tih planova nužno slijedila.

U Ugarskoj se na početku XX st. mogu razabrati dvije struje mađarskog imperijalizma, koje se ne odvajaju sasvim razgovijetno jedna od druge.

Grupa, kojoj daje smjer financijski kapital sa svojim interesima (glavni eksponenti: Lánczy Leo i Tisza István) zauzima se za neizmijenjenu platformu nagodbe (dualizma) i čvršće veze s njemačkim i austrijskim kapitalom i imperijalizmom, svjestan toga da mađarski imperijalizam, zbog konkurencije jačih imperijalističkih partnera, samo kao njihov prirepak može postići željene pozicije na Balkanu, odnosno, samo tako može potisnuti one susjedne zemlje u kojima je vidio najveću zapreku na putu ostvarivanja svojih ciljeva u spomenutom području (potiskivanje Srbije i Rumunije!). Drugu struju je sačinjavala tzv. agrarna grupa oko Ápponyija, te srednje plemstvo i srednja buržoazija koja se bila suprotstavila sve jačoj dominaciji financijskog kapitala u Ugarskoj. Ta se struja zalagala za premještanje centra dualističke Monarhije u Budimpeštu i za »nezavisni« mađarski imperijalizam.

Najekstremniji predstavnici te struje bili su Rákosi Jenö i grupa novinara oko Pesti Hirlap-a.

Rákosi je naveliko isticao da se mađarska nacija »nepokolebljivim šovinizmom« mora opet »uzdići na nivo vladajuće nacije« ²⁹ na podlozi »mađarstva od tridest milijuna ljudi«. On tvrdi da je mađarski jezik »najstariji, najlogičniji, najljepši« u Evropi, pa prema tome i mađarska nacija mora postati najvećom nacijom Evrope. ³⁰ Ovu misaonu konstrukciju samo logično nadopunjuje Hoytsy Pál kada kaže da će se Mađarska, »čim bude skupila za to dovoljno snage, odlučiti za napad da ostvari program o velikoj Mađarskoj«. ³¹

Pa ipak se Rákosijeva grupa ne može poistovetiti s grupacijama oko Ápponyi-ja, jer dok su se Rákosijevci, preko ostvarivanja jedinstva unutar mađarskih vladajućih klasa, zalagali za teritorijalna osvajanja, dotle su Ápponyi i njegovi pristaše nastojali oko toga da postignu vodeću ulogu veleposjed-

lično upravljao Batthyány, a čiji zadatak je bio neposredno priključenje Dalmacije Ugarskoj. U vezi s tom akcijom kaže: »Ako uzmemo u obzir golemu, većim dijelom hrvatsku masu stanovništva na jadranskoj obali, cijeli nam se pothvat već unaprijed čini irealnim«.

²⁸ Hajnal, n. dj. 19.

²⁹ Simon Péter—Pölöskei Ferenc—Galántai József, Magyarország története 1900—1917, Budapest 1958, 55—58.

³⁰ isto, 92—93.

³¹ isto, 56—58.

nika u Ugarskoj i nakon toga prijeđu više na politiku privredne ekspanzije negoli politiku teritorijalnih osvajanja.³² Bez obzira na razliku koja je postojala između oba ova osnovna smjera, njihova nastojanja, dakle planovi mađarskog imperijalizma, značila su u krajnjoj konsekvenciji imperijalistički rat i kao takva nisu bila u interesu mađarskog naroda. Mađarske vladajuće klase su se s tim planovima organski uključile u sistem svjetskog imperijalizma na početku stoljeća, koji se uvelike spremao na rat.³³

Iako je mađarski imperijalizam više puta imao prilike da se uvjeri kako sve intenzivniji hrvatski kapitalistički razvitak na početku stoljeća neprestano stvara one društvene snage kojima su hrvatska nacionalna država i jedinstveno nacionalno tržište (pa i jugoslavensko ujedinjenje) bili sve više u interesu, ipak je sve intenzivnije inzistirao na realizaciji svojih planova i na tom području. Hrvatskoj autonomiji zaprijetila je nova opasnost kada je poslije kratkog predsjednikovanja Khuen-Héderváryja³⁴ postao ugarskim ministrom predsjednikom Tisza István, »fanatični predstavnik interesa financijske buržoazije i mađarskog imperijalizma«, koji je, da bi oslabio pozicije hrvatske nacionalne države, organizirao tzv. »slavonsku akciju«.³⁵

IV

Prije ulaska u prikaz same »slavonske akcije«, neophodno je, radi njena boljeg razumijevanja, dati kratak pregled privredno-političkoga stanja koje je preko krize hrvatskog društva u drugoj polovini XIX i na početak XX st. omogućilo useljavanje relativno velikih masa Mađara u Slavoniju. To je useljavanje pružilo mađarskim vladajućim krugovima mogućnost da s motivacijom »nacionalne obrane« tih Mađara pokrenu onu djelatnost koja je predstavljala jednu od glavnih komponenata njihove imperijalističke ekspanzije na jug.

Od unionista bana Levina Raucha nasiljem realizirana hrvatsko-ugarska nagodba (hrv. I. zak. čl. od 1868. i ug. XXX zak. čl. od iste god.), u stvari je hrvatsku »feudalnu autonomiju posadila u okolnosti građanskoga državnog uređenja«,³⁶ i kao takva predala upravu zemlje (sabor, autonomna vlada) u ruke unionističke hrvatske veleposjedničke aristokracije i činovničkog plemstva. Autonomija koja je slijedila iz nagodbe (administracija, pravosuđe, vjerski i školski poslovi) udovoljila je samo minimalnim hrvatskim zahtjevima. Za ma-

³² isto, 92—93.

³³ na istom mjestu.

³⁴ Khuen-Héderváry »nije bio velika ličnost... veću državničku sposobnost u Budimpešti nije pokazao«, isto 63, prema Gratz Gusztávu.

³⁵ Mađarski vladajući krugovi organizirali su za vrijeme dualizma akcije više vrsta. Npr., Bánffyjeva vlada je 1897. poduzela akciju »za spasavanje dobrog rusinskog naroda«, ali ta akcija nije imala toliko zadatak da pomaže rusinsko seljaštvo, koje propada koliko da paralizira »panslavističku agitaciju«. Pored »slavonske akcije« poznata je i »rumunjska akcija« (Hanák Péter i Sándor Vilmos, Magyarország története az abszolutizmas korában III), Budapest 1959, 261.

³⁶ Katus László. A Tisza-Kormány horvát politikája és az 1883 évi népomozgalmak (Hrvatska politika Tisze Kalmana i pokret 1883), Budapest 1960, pos. ot., 25 i 29.

đarske vladajuće klase, pak, bio je to maksimum koji se Hrvatima uopće mogao dati i baš zato su one u toku cijelog perioda dualizma spriječile svako nastojanje koje je bilo usmjereno u pravcu usklađivanja te autonomije sa zahtjevima koje je nametao sve intenzivniji privredni, politički i društveni razvitak u Hrvatskoj. Štaviše, ti su krugovi od druge polovine 70-ih godina prošlog stoljeća uključili u svoje planove i samu likvidaciju te autonomije u daljoj perspektivi.

Najveći nedostatak hrvatsko-ugarskog nagodbenog zakona za hrvatski razvitak bio je taj što je upravljanje privrednim poslovima predao u ruke zajedničkog, dakle, ugarskog ministarstva. Na taj način omogućeno je mađarskim vladajućim krugovima da »razvijanje« hrvatske privrede usmjeravaju prema svojim interesima tj. da ga zanemare.

Najkarakterističnija je u tom pogledu željeznička politika koja je »stavljanjem mađarskih interesa u prvi plan«³⁷, a na nekim područjima potpunim zanemarivanjem izgradnje željeznica zadala težak udarac privrednom životu Hrvatske.³⁸

Karakterističan primjer za »stavljanje mađarskih interesa u prvi plan« je činjenica da su ugarske vlade izgradnju željezničkih pruga istok-zapad (Zemun—Sisak—Karlovac—Rijeka ili Senj), koje bi za hrvatsku privredu imale vitalno značenje, »čitave decenije zanemarivale«,³⁹ a umjesto njih gradile pruge sjeverno-južnog smjera koje su spajale Budimpeštu i Alföld s Rijekom i Balkanom (Budimpešta—Rijeka, Budimpešta—Osijek—Dalj, Budimpešta—Zemun—Beograd, Alföld—Rijeka), dakle željezničke pruge koje su služile mađarskim interesima i ekspanziji mađarskih vladajućih klasa na jug.⁴⁰ Još je teže stanje bilo u Vojnoj Krajini, gdje — prema memorandumu tamošnjih stanovnika iz 1869. — vidimo kronično (i »svjesno«) zapostavljanje privrednog razvitka i izgradnje željeznica, a sve to zbog »mađarskih interesa«.⁴¹

Izgradnja željeznica u skladu s interesima mađarskih vladajućih klasa teško je pogodila hrvatsku trgovinu, riječnu i morsku plovidbu. Žitarice i sirovine južne Ugarske prevozili su od sredine XVIII st. do sredine XIX st. uglavnom hrvatski trgovci od Zemuna Savom i Kupom brodovima do Siska i Karlovca, a odanle kolima u hrvatske luke: Senj, Kraljevicu, Pag i Rijeku. Na tom trgovačkom putu i u lučkim gradovima, a naročito u Karlovcu, u znatnom se broju formirala hrvatska buržoazija. Od 50-ih godina XIX st., počev od postepene izgradnje spomenutih željezničkih pruga te izgradnjom i pretvaranjem Rijeke u mađarsku luku, ta hrvatska posrednička trgovina spala je na minimum, a građanstvo je Karlovca, Siska i lučkih gradova (s izuzetkom Rijeke) osiromašilo, razvitak hrvatske riječne i morske plovidbe (i zbog konkurencije parobrodarstva) je zastao, pa su i luke — osim Rijeke — izgubile svoje značenje. Ovo osiromašenje hrvatskoga građanstva Milan Marjanović dovodi u vezu i s tim da su ga u poslovanju kočile i više transportne tarife na že-

³⁷ isto

³⁸ Katus, n. dj., 29.

³⁹ Katus László, A mezőgazdaság tökécs fejlődésének főbb problémái az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein, (Glavni problemi kapitalističkog razvitka poljoprivrede u južnoslavenskim zemljama Monarhije) Történeti szemle 1959, 358.

⁴⁰ Katus, n. dj. (bilj. 36), 29.

⁴¹ isto

ljeznicama. On ovako karakterizira mađarsku privrednu politiku: »Mađari su svu trgovinu i sav promet, veštački, jednostrano, protiv protesta Hrvata uzeli u svoje ruke: domaćem svijetu pravili smetnju, a svojem davali pogodnosti.«⁴²

Hrvatski privredni život je u tom periodu pogađala i zaostalost domaće bankovno-kreditne mreže. Dok smo u Ugarskoj poslije nagodbe i na tom području svjedoci ubrzanog razvitka, u Hrvatskoj tek što je počeo, i samo od 80-ih i 90-ih godina razvija se hrvatski bankovno-kreditni sistem jače i brže. U Ugarskoj, npr., 1872. već posluje 117 banaka, 4 zemljokreditna društva, 260 štedionica i 178 kreditnih zadruga s kapitalom od 400 milijuna forinti.⁴³ Gotovo u isto vrijeme (1870) u Hrvatskoj broj novčanih zavoda iznosi 14, a 1883. godine 89 s glavnicom od 2,3 milijuna forinti i sa sumarnim prometom od 93 milijuna forinti. Hrvatski kreditni zavodi s malim kapitalom davali su kratkoročne zajmove osobama uz kamate od 8—14%, dakle veoma skupe kredite.⁴⁴ U vrijeme formiranja bankovnih monopola (1900) broj banaka u Ugarskoj iznosio je 1011, s kapitalom od 4,37 milijardi kruna,⁴⁵ dok je u isto vrijeme u Hrvatskoj — i nasuprot znatnom razvitku — iznosio samo 242 sa glavnicom od 33,2 milijuna kruna.⁴⁶ U kasnijim se godinama tempo razvitka hrvatskoga kreditno-bankovnog sistema može smatrati brzim, ali uza sve to zaostaje do kraja prema mađarskom bankovno-kreditnom sistemu.

Zak. čl. 15. iz 1876. prenio je sakupljanje poreza i upravljanje poreznim poslovima u nadležnost općina, odnosno jurisdikcija, koje je podredio Financijskoj direkciji u Zagrebu i njenim mjesnim organima — kotarskim i županijskim poreznim nadzornicima (taj su nadzor u Ugarskoj vršili upravni odbori). Taj je zakonski članak, dakle, uvelike omogućio ugarskom ministarstvu financija da hrvatsku upravu stavi pod svoju kontrolu, bez upletanja u to organa hrvatske autonomne vlade.

Ministar financija u Tiszinoj vladi učinio je prvi korak u tom smjeru. Godine 1879. postavio je na čelo zagrebačke Financijske direkcije Dávida Ferencza, dotadašnjeg šefa financijske direkcije u Segedinu, s izričitim zadatkom da poveća pritisak u poreznim poslovima i da otpočne s mađarizacijom financijske uprave u Hrvatskoj. »U tadašnjem teškom stanju države, kada se ona zbog troškova okupacija Bosne i Hercegovine borila s osjetnim deficitom, jedan od glavnih ciljeva Szapáryjeve akcije u Hrvatskoj bijaše baš povećanje državnih prihoda putem povećanja tamošnjih poreznih prihoda.«⁴⁷ U tom je duhu Dávid prenio nadzorno pravo Financijske direkcije i na porezne nadzornike. Uz to je za većinu hrvatskih općina utvrdio i poreznu odgovornost, te su ovrhe, ubiranje poreza i poreznih zaostataka u tim selima provedeni njihovim novcem. Otpočele su, ponajviše uz asistenciju sumnjivih elemenata, nemilosrdne ovrhe po selima i općinama u Hrvatskoj. U toj stvari se zatim toliko pretjeralo da je čak i ban T. Pejačević — upozoravajući na opasnost

⁴² Marjanović, n. dj., 181.

⁴³ Pach Zsigmond Pál — Hanák Péter, Magyarországi története az abszolutizmus és a dualizmus korában (Povijest Ugarske u doba apsolutizma i dualizma) II, Budapest 1957, 61.

⁴⁴ Statistički godišnjak I, 1915. 551.

⁴⁵ Hanák-Sandor; n. dj. 59—60.

⁴⁶ Statistički godišnjak 1905.

⁴⁷ Katus, n. dj. (bilj. 36), 37—39.

osiromašenja i potpune propasti seljaštva — predložio Szapáryju i Dávidu »sređivanje« tog pitanja.⁴⁸ Dávid je, dakako, taj prijedlog odbacio.

Dvostruka podređenost zemlje (Ugarskoj i Austriji), političko-privredno ugnjetavanje koje je iz toga proizlazilo (željeznička politika, zanemarivanje kreditno-bankovnog sistema, mađarizatorska financijska politika itd.), jaka konkurencija austrijske industrije i ugarske poljoprivrede, nagodbom osigurana vlast unionističke aristokracije i konzerviranje feudalnih ostataka, teritorijalna rascjepkanost, kao i nerazvijenost nacionalnog tržišta (poteškoće u plasiranju poljoprivredne robe kraj sve većih poreznih obaveza), sve je to — u veoma složenoj formi — skućilo kapitalistički razvitak Hrvatske i dovelo u trećoj četvrtini XIX st. do teške strukturalne krize⁴⁹ u privrednom i društvenom životu zemlje. »U dva decenija koja su slijedila nagodbi u Hrvatskoj došle su do izražaja samo rušilačke tendencije kapitalističkog razvitka, bez prednosti kapitalizacije (bez industrijalizacije, bez značajnijeg razvitka tehnike, bez dobrog saobraćaja, bez zadovoljavajućih bankovno-kreditnih prilika, bez razvijenog unutrašnjeg tržišta i nastanka snažne nacionalne buržoazije itd.). Privredne i društvene institucije i forme feudalizma raspale su se, a njihovo mjesto nisu zauzeli novi kapitalistički odnosi.«⁵⁰

»Strukturalna kriza« hrvatskoga privrednog i društvenog života najjače je djelovala u poljoprivredi. O tome — po pojedinim pokrajinama — polažu račun i hrvatski književnici-realisti. Josip Kozarac o Slavoniji⁵¹, K. S. Đalski⁵², Janko Leskovar⁵³ i Ante Kovačić⁵⁴ o Zagorju, Eugen Kumičić⁵⁵ i Vjenceslav Novak^{56—57} o Hrvatskom primorju, te Jure Turić⁵⁸ i Josip Draženović⁵⁹ o Vojnoj Krajini daju relativno vjernu sliku o socijalnom stanju agrarnog društva, ukazujući realno čak i na neke uzroke krize u poljoprivredi. Njihova djela nam pomažu da plastičnije opišemo okolnosti u kojima je hrvatsko društvo živjelo kada su se u velikom broju počeli useljavati Mađari i Nijemci u Slavoniju.

Razornim posljedicama krize mogli su se uspješno oduprijeti samo krupni veleposjednici u Slavoniji, bogatije seljaštvo i seoski zelenaši. Ostali slojevi hrvatskog agrarnog društva bili su u razdoblju od ukidanja feudalizma do potkraj XIX st. izloženi pauperizaciji.

Srednje i sitno plemtstvo — lišeno kmetske radne snage, bez potrebnog kapitala i radne snage — nastojalo se spasiti s pomoću zakupa, napolice itd. O rentabilnom gospodarenju nije, dakako, moglo biti ni riječi. Takvi veleposjednici su se radovali ako su mogli isplatiti svoje porezne zaostatke i redovni godišnji porez, i jedva su mogli pomišljati na neke investicije. Većina tih posjednika nije mogla odgovoriti čak ni tom minimumu, te je propala i prešla

⁴⁸ isto

⁴⁹ Rudolf Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Zagreb 1951, i Industrijska revolucija u Hrvatskoj, HZ I, 1948, 67—102.

⁵⁰ Katus, n. dj. (bilj. 36), 5.

⁵¹ J. Kozarac, Mrtvi kapitali, Među svijetlom i tminom, Tena.

⁵² K. S. Đalski, Pod starim krovovima, Na rođenoj grudi.

⁵³ J. Leskovar, Propali dvori, 54. A. Kovačić: U registraturi.

⁵⁴ A. Kovačić, U registraturi.

⁵⁵ E. Kumičić, Olga i Lina, Gospođa Sabina, Začudeni svatovi.

⁵⁶ Hrvatska realistička književnost igra tada i ulogu sociologije.

⁵⁷ Vj. Novak, Posljednji Stipančići, Tito Dorčić.

⁵⁸ J. Turić—J. Leskovar—J. Draženović, Djela, Zagreb 1953.

⁵⁹ isto

u činovnike. U spomenutom periodu, osobito oko 80-ih godina, mnoga su srednja i sitna plemićka imanja, zbog sve žešćeg poreznog pritiska, prešla putem ovrhe u ruke tuđih kapitalista ili veleposjednika. Dosta intenzivan bio je taj proces, npr., u Zagorju; o njemu je dao dosta realnu sliku Ks. Š. Đalski u svojim djelima. Na primjer, odmah na početku njegova romana »Na rođenoj grudi«,⁶⁰ kćerka veleposjednika Albanića Vera priča svom susjedu mladom Blinjeviću, koji se baš vraća na »rođenu grudu«, da ocu prijeti ovrha. Izlažući zatim teško stanje u kojem se nalaze, ona govori o tome kako je prodala u »bescijenje« sav godišnji prihod (unaprijed!) da bi mogla isplatiti kamate poreznih zaostataka i na taj način odložiti ovrhu za pola godine. Iz njena pričanja razabire se lik nekog advokata Mikolaša, »krvopije« koji kupuje za jednog njemačkog (mađarskog?) baruna plemićke posjede na ovrhama, a saznaje se i to da taj Mikolaš računa ne samo na imanje Albanićevih, nego i na Blinjevićev posjed. U liku starog Blinjevića pisac je uspio u tom romanu dati figuru hrvatskog srednjeg veleposjednika koji se čvrsto odupire neprilikama. Prikazujući njegovu poteškoće, Đalski ukazuje na to da su od tog posjednika uzeli ukidanjem feudalizma radnu snagu, a umjesto toga nisu podigli banke, željeznice itd., da bi on mogao osigurati najamnu radnu snagu i tako rentabilno proizvoditi.⁶¹ Sasvim je prirodno da stari Blinjević, u takvim životnim prilikama, neće da čuje ni o Beču ni o Pešti, dakle kao da zauzima neko pravaško stanište.⁶² Savršeno se može razumjeti i oduševljavanje Nikolasa za Tiszu i Andrassyja⁶³. Možemo, dakle, konstatirati, da je Đalski razmjerno dobro uočio uzroke propadanja veleposjednika i faktore koji su u političkoj areni na tom radili, ali u isto vrijeme valja konstatirati i to da izlaz iz te situacije nije mogao naći, čak ni teoretski.⁶⁴ Među uzrocima propadanja tih hrvatskih srednjih i malih veleposjednika nalazi se, dakako, i njihov konzervativizam i tvrdoglavost, kao što to i sam Đalski pokazuje u svom »Cinteku«.^{65–66} »Glavni uzrok mučnog i sporog kapitalističkog razvitka i društvene krize koja se s tim paralelno odvijala [...] bez dvojbe« leži u postojanju zadruga i Vojne Krajine.⁶⁷ Širenje kapitalističkih odnosa u poljoprivredi, rastvaranje i raslojavanje seljaštva došlo je do izražaja u prvom redu u propadanju porodičnih zadruga i u poteškoćama prijelaza na inokosno gazdovanje. U prvoj fazi vidimo diobu većih zadruga na manje, rasparčavanje zajedničkog imanja po granama porodice.⁶⁸

Porodične zadruge su se raspale najprije u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji, a najkasnije u Vojnoj Krajini.⁶⁹ U relativno razvijenim istočnoslavonskim županijama (Virovitičkoj i Srijemskoj) raspadanje je išlo relativno glatko.⁷⁰ Za službenu diobu zadruga bila je potrebna veća svota novaca i za-

⁶⁰ Đalski, Na rođenoj grudi, Zagreb, 1890, 115.

⁶¹ isti, n. dj.

⁶² isti, n. dj., 48–49.

⁶³ isto

⁶⁴ Đalski, Izabrane pripovetke, Beograd 1956, 21–22 (studija K. Georgijevića).

⁶⁵ isto

⁶⁶ isto

⁶⁷ Katus, n. dj. (bilj. 36), 10.

⁶⁸ isto, 11.

⁶⁹ God. 1895. je 85,4% zadruga otpadalo na Krajinu.

⁷⁰ Zadruge u Slavoniji raspolažu obično posjedom od 20–100 jutara.

konski propisan minimum posjeda (3—8 jutara po lozi). One zadruge koje tim zahtjevima nisu mogle odgovoriti dijelile su se potajno. Bio je to tada jedan od najkarakterističnijih simptoma rastvaranja na hrvatskom selu. Raspad ove drevne privredno-društvene organizacije Južnih Slavena i prijelaz na inokosno gazdovanje građanskog karaktera, bez obzira na to da li je ono teklo putem službene sankcije ili potajno, doveo je do povremenih poremećaja u hrvatskom društvu i do pauperizacije širokih masa seljaštva.

Već je i sama dioba, zbog više puta suprotnih odluka zakonodavstva i vlade, tekla izvanredno teško. Naročito su se kod potajnih dioba pojavile nepremostive teškoće. Vlasti, naime, nisu uvažavale takvu diobu, te su i nadalje određivale porez na osnovi cjelokupnog ranijeg zadružnog imanja. Zbog toga se često dešavalo da su od pojedinih loza velike porodice, koje su svojim poreznim dužnostima već udovoljile, ali se kod njih još moglo nešto zaplijeniti, utjerivali porez i za one loze, koje svoj dio nisu mogle platiti.⁷¹

Ali mnogo manje poteškoća nije baš bilo ni kod dioba onih zadruga koje su taj čin izvršavale sankcijom vlasti. U takvim slučajevima je procedura zakonskog puta bila najveća bijeda među prvim poteškoćama. Lijep primjer imamo za to u romanu »Među svijetlom i tminom« od Josipa Kozarca, gdje kalvarija pravne procedure kod diobe zadruga Kovačića traje deset godina i još uvijek bez ikakva uspjeha, jer vlasti od te diobe imaju koristi pa im nije u interesu da proceduru završe.⁷² Dobar primjer daje nam u svojoj pripovjetki »Naja« i Ks. Š. Đalski. U tom slučaju odugovlačenje dovodi i do tragičnih posljedica. Naime, momak koji se želi ženiti i zato čeka na diobu zadruga, zbog predugog trajanja procedure najzad poludi.⁷³ Raspad zadruga doveo je do zabrinjavajućeg rasparčavanja drevnih posjeda. Naročito se to odnosi na one zadruge koje su se dijelile, a nisu raspolagale propisanim minimumom posjeda za pojedine loze. Tajna diobe takvih zadruga najčešće je imala za posljedicu patuljaste posjede od 1—2 kat. »rali« (jutra), koje nisu mogle osigurati čak ni najbjednije vegetiranje posjednika i njegove porodice, a kamoli da bi im omogućile normalni život. Na taj način je novopečeni »posjednik« brzo došao u ruke seoskog zelenaša (krčmara, kulaka) ili se na drugi način »oslobodio« »posjeda« koji je za njega značio samo teret. Ni u tom pogledu ne možemo za zadruge koje su se javno dijelile kazati da su bile u mnogo boljem položaju od netom spomenutih.

Između 1890. i 1905. razdijelilo se službenim putem 17 299 zadruga. Rezultat podjele je bio 32 270 manjih zadruga i 21 538 manjih gazdinstava. Dok je prije diobe na jednu zadrugu otpadalo prosječno 15,5 jutara zemlje, na novonastale privredne jedinice otpalo je prosječno 5 jutara zemlje.⁷⁴

Diobom je, dakako, došlo i do podjele stočnog fonda. Na taj su način nove privredne jedinice često ostale i bez stoke i bez oruđa za obradu zemlje (koje je također bilo dijeljeno). Dioba zadruga je dakle dovela i do pada nivoa poljoprivredne tehnike, odnosno do veće neosiguranosti na tom polju. Sve se to

⁷¹ Katus, n. dj. (bilj. 36), 57.

⁷² Kozarac, n. dj.

⁷³ Đalski, Izabrane pripovjetke, 30—31.

⁷⁴ Katus, n. dj., 396.

dogadalo u ono vrijeme kada je i porezni pritisak sve više mučio novonastalog inokosnika i kada su ga i bankovno-kreditne prilike kao i izvanredne poteškoće plasiranja njegove poljoprivredne robe također onemogućavali.

Porezi su u to vrijeme postali gotovo pet puta viši nego prije,⁷⁵ a njihovo ubiranje — naročito od kraja 70-ih godina — poprimalo je sve okrutniji karakter. Čak i Battorych u pripovjetki Đalskog opaža kako vlasti nemaju razumijevanja za seljaka i navodi kao primjer slučaj udovice čiju su posljednju kravicu otjerali za podmirenje poreza, zbog čega je petoro djece ostalo bez hrane. U isto vrijeme — po Battorychu — jedva da je u cijelom selu bilo 4—5 volova.⁷⁶⁻⁷⁷

Velik dio seljaštva, što se već oslobodio ili se tek oslobađao iz zadružnih okvira, nove su prilike — u punom smislu te riječi — upropastile. Pored već spomenutih činjenica karakterističan su primjer za to rad na katastru i određivanje poreza na zemlju, prilikom čega su dotični organi u mnogo većoj svoti utvrđivali čistu katastarsku vrijednost zemlje nego što je to dotada bilo uobičajeno. To se, dakako, već na samom početku tih radova pokazalo kao golema »otežavajuća okolnost«, te su i članovi hrvatske veleposjedničke aristokracije, koji su učestvovali u radu zemaljske katastarske komisije, jednoglasno konstatirali da »nove porezne terete seljaštvo neće moći podnijeti«.⁷⁸

Jedna tako prastara i ukorijenjena privredno-društvena jedinica kao što je u hrvatskom društvu bila patrijarhalna seljačka zadruga, svojim općim raspadanjem dovodi i do mnogih potresa subjektivnog karaktera kod onih koji su bili navikli na njen proizvođački red i na uobičajeni patrijarhalni moral, te se i preko tih subjektivnih momenata općenita kriza društva samo povećavala. Iz zadruge izdvojeni pojedinac, lišen privrednog i moralnog vodstva najiskusnijeg člana bivše velike porodice, prelazi na svojoj sitnoj parceli na inokosno gospodarenje u izvanredno teškim privrednim i društvenim okolnostima. I taj, od privrednog i moralnog tutorstva oslobođen, »gazda«, koji je upao u nove okolnosti kapitalizirajućeg društva, nije se bez ikakve potpore mogao u prvi mah snaći, usavršiti proizvodnu tehniku svog gospodarstva i opskrbiti svoju porodicu najnužnijim potrebama, te je zatim pod pritiskom sve većeg poreznog tereta u većini slučajeva gubio zemlju i pauperizirao se. Mnogo takvih »novopečenih« gazda moralo je vlastitim očima gledati kako im na ovrhama prodaju krov nad glavom. Karakterističan primjer za to donosi u hrvatskoj realističkoj književnosti »Tena«, pripovijetka Josipa Kozarca. Marjanović ovako opisuje cijeli taj proces: »Prvih godina nije se kriza osjećala u tolikoj mjeri. Zadruge su se dijelile, dobro su živjeli sudovi, advokati, a još više seoski zeleniši. Ali za koji decenij je došlo uslijed toga do krize, koja je bila skoro katastrofalna. U osamdesetim godinama ova je kriza imala za po-

⁷⁵ Fuad Slipičević, Istorija naroda F. N. R. Jugoslavije II., Sarajevo 1961, 183.

⁷⁶ Đalski, Izabrane pripovjetke, 18: »Današnji vlastodršci nemaju smilovanja sa seljakom — eno, oni odvođe, zbog neplaćenog poreza, i posljednju kravicu udovici-seljanki s petoro djece...«

⁷⁷ isto, 55: »U moje doba — kaže Battorych, istina da bi dokazao kako je za vrijeme feudalaca bilo bolje — imao je svaki moj kmet četiri do šest volova, sad nema ni cijelo selo toliko.«

⁷⁸ Katus, A Tisza — kormány..., n. dj. (bilj. 36), Századok 93, 317.

sljedicu iseljavanje naroda u Ameriku i useljavanje tuđeg, nešto njemačkog, a ponajviše mađarskog elementa u Hrvatsku.«⁷⁹

Propast hrvatskog i srpskog seljaštva, naročito u Slavoniji, ubrzalo je i širenje veleposjeda. Jedan takav slučaj nalazimo slikovito prikazan u pripovijetki »Naja« od Đalskoga u kojoj opisuje krvav sukob jednog srpskog sela s mađarskim veleposjednikom. Isto to, porijeklom uglavnom tuđe, slavonsko veleposjedništvo, boreći se sa problemima kredita i radne snage naseljavalo je na svoje posjede hiljade i hiljade njemačkih i mađarskih seljaka.⁸⁰ To naseljavanje Fuad Slipičević kratko karakterizira ovim riječima: »Tako je početkom 20. vijeka u hrvatskim zemljama bilo oko 300 000 useljenika Nijemaca i Mađara. To je rađeno namjerno da bi se na taj način oslabile nacionalne pozicije Hrvata.«⁸¹

Jedan od uzroka teške »strukturalne krize« koja je u drugoj polovini XIX st. zahvatila Slavoniju bilo je razvojačenje Vojne Krajine, što je za tamošnji živalj — prema Marjanoviću — značilo isto što je za građansku Hrvatsku značilo ukidanje kmetstva. U vojničkom duhu odgojeni narod⁸² bio je navikao da časnik misli umjesto njega, kao i na to da poštuje samo ono što je vezano za njegov vojnički život,⁸³ prezirući građanska zanimanja. Kada se takav tip čovjeka poslije razvojačenja Krajine i dioba zadruga odjednom našao upućen na sama sebe, primoran da ide za vlastitom glavom i to u prilično teškim privredno-društvenim okolnostima, on se morao suočiti s nepremostivim teškoćama, koje je u teškom procesu odupiranja i borbe ili nekako premostio ili podlegao i propao.⁸⁴ Margitai József je, i usprkos svojoj nacionalnoj pristranosti, ispravno uočio to stanje i približno točno okarakterizirao tadašnjeg čovjeka iz Vojne Granice riječima: »Poslije razvojačenja graničarstva posjed je među članovima (velike) porodice podijeljen, a tim je nestalo i nekadašnje kućne i posjedničke zajednice kao i patrijarhalnog života, pa tako na svojoj zanemarenoj zemljici od 1—2 jutra graničar nije mogao preživjeti, pogotovu jer dobro obrađivati zemlju nije znao a vršeći graničarsku službu odvikao se od posla.«⁸⁵

Uzimanje pod zakup slavonskih šuma od strane belgijskih, francuskih, njemačkih, mađarskih i austrijskih kapitalista, dakle sve intenzivniji prodor inozemnog kapitala u Slavoniju, dovelo je do dolaska mnogobrojnoga stranog elementa u zemlju, koji je sa sobom donio duh i pečat razvijenijih kapitalističkih prilika i atmosferu života koji se u mnogo čemu razlikovao od onog u tadašnjoj Slavoniji. Tako je ta komponenta, u zajednici s drugim činiocima općenite strukturalne krize, pored drugih posljedica dovela u isto vrijeme i do dubokih promjena na polju morala. Hrvatska žena, sve više oslobođena starih patrijarhalnih moralnih obaveza staroga hrvatskog društva i zadruge, a pod utjecajem dojmova stečenih o životu stranaca-došljaka, sve je više težila pa

⁷⁹ Marjanović, n. dj., 177.

⁸⁰ Katus, A mezőgazdaság tökések . . . , n. dj. (bilj. 39), 380.

⁸¹ Slipičević, n. dj., 173.

⁸² Marjanović, n. dj., 180.

⁸³ Citira Marjanović od Jure Turića, Darovi svijeta, 1888.

⁸⁴ Marjanović, n. dj., 290.

⁸⁵ Margitai József, A szlavóniai magyarság sorsa, nemzeti vedelme és a magyar-horvát testveriség (Sudbina slavonskog mađarstva, narodna obrana i mađarsko-hrvatsko bratstvo), s. a., 22.

najzad i posegla za gospodarskim životom i luksuzom koji je vidjela kod stranaca, a koji je na nju djelovao kao nešto što je bilo mnogo više od onoga na što je ona bila navikla. Administratori, agenti i osoblje druge vrste stranih poduzeća i tvrtka znali su iskoristiti takvo neiskustvo i zasljepljenost slavonske žene te su je raznim »luksuznim« artiklima, kao i svojim »potencijalnim« ponašanjem »gospodina čovjeka«, sve više pridobivali za sebe i sve više je vukli u nemoral. Dobra su dokumentacija takvog stanja u Slavoniji djela Josipa Kozarca, a snažnom djelovanju takvih činilaca uopće dobar je dokaz općenita tendencija protiv stranog utjecaja u djelima Eugena Kumičića.⁸⁶

Ovdje prikazani odnosi u Slavoniji, dakle strukturalna kriza hrvatskoga privredno-društvenog života, koja upravo služi za označavanje izrazito mučnog prelaska iz feudalizma u kapitalizam, karakterističnog za hrvatske zemlje, bili su pravi uzroci raspadanja »svoga i svačega« u tim zemljama, koje je — kako ćemo to vidjeti — idejni inspirator »slavonske akcije« Klebelsberg Kuno objavljavao rasnom slabošću tamošnjeg hrvatskog, pa čak i srpskog naroda.

Dvostruka zavisnost i taj mučni unutrašnji privredno-društveni raspad omogućio je useljavanje tuđega, pa tako i mađarskog življa u Slavoniju, a ne *rasna* slabost »hrvatskog i srpskog nacionalnog elementa koji se ionako raspadao«⁸⁷ — kako je to Klebelsberg mislio.

Hrvatski nacionalni pokret, kao i neki hrvatski pisci vidjeli su izlaz iz krize — na osnovi svoga minimalnog programa — u proširivanju autonomije i na privredne poslove i u učvršćivanju pozicija hrvatske buržoazije na domaćem tlu. Od pisaca zalagali su se za potonje rješenje Josip Kozarac (»Mrtvi kapitali«), Ksaver Š. Đalski (»Na rođenoj grudi«), E. Kumičić itd. No, i uza sve jačanje hrvatskoga nacionalnog otpora i sve intenzivniji kapitalistički i nacionalni razvitak — privredna, politička, kulturna, pa i »etnička ekspanzija stranih, a naročito mađarskih, vladajućih krugova — nastavljala se dalje (»etnička ekspanzija), »slavonska akcija«.

V

U godinama poslije hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) otpočelo je znatno useljavanje Mađara u Slavoniju; poticano mogućnostima »strukturalne krize« u Hrvatskoj i Slavoniji, ponekad uz svjesno potenciranje mađarskih vladajućih krugova, ono je teklo sve intenzivnije u toku cijelog perioda dualizma. Iz godine u godinu rastao je broj onih, koji su poboljšanje svoga socijalnog stanja tražili na plodnim ravninama Slavonije.

Od kolonista, kojih je broj iz godine u godinu bio sve veći, mađarskog porijekla je od cjelokupnog stanovništva bilo:

1800.	2,74%,	51 856 lica
1890.	3,66%,	79 964 „
1900.		133 319 „
1910.	5,9 %,	133 482 „

⁸⁶ Takva je žena Tena u istoimenoj Kozarčevoj pripovijetki. Takve su Fema i Manda u njegovoj pripovijetki Biser-Kata, kao i Katica i njene drugarice u pripovijetki Proletarci. Kumičića najbolje dokumentira njegovo cjelokupno stvaralaštvo.

⁸⁷ Petri, n. dj. (bilj. 4).

Raspodjela kolonista po područjima odakle su došli (gdje su se rodili):

	1900.	1910.
1. Iz Felvidéka (Gornja Ugarska)	5 617	7 302 lica
2. Iz Dunántula (Zadunavlja)	57 559	55 807 „
Od toga:		
Iz Baranje	11 432	11 705 „
Iz Somogya	19 794	17 685 „
Iz Zaladske županije	12 223	13 840 „
3. Iz krajeva između Dunava i Tise	57 955	57 301 „
Od toga:		
Iz Tiszántula (Zatišja)	1 116	2 673 „
Iz Bačke	51 127	51 800 „
Iz sjeverne Ugarske	1 338	1 518 „
Iz ugla Tisza-Moriš	8 146	7 646 „
Iz Erdelja (Transilvanije)	896	1 155 „

Najviše kolonista je, dakle, bilo porijeklom iz triju županija Dunántula (iz Somogy-a, Baranje, Zaladske županije) i Bačke.⁸⁸

Godišnji porast broja onih koji su u Hrvatskoj i Slavoniji znali mađarski:

Stanovnici mađarskog materinjeg jezika

	u broju	u procentima
1840.	5 400	0,3
1880.	51 856	2,78
1890.	79 964	3,15
1900.	80 180	3,76
1910.	113 405	3,97

Od tih je govorilo 53 622 lica
hrvatski 63 469 „⁸⁹

Od stanovnika s mađarskim materinjim jezikom oni koji hrvatski nisu znali potjecali su iz redova novopridošlih kolonista.

Raspored useljenih Mađara u Slavoniji po županijama i po većim gradovima bio je ovaj:

Virovitička:	1880.	17 000	9,8%
	1910.	29 000	6,9%
Srijemska:	1880.	14 000	4,9%
	1910.	37 000	14 %
Požeška:	1880.	5 000	3 %
Bjelovarsko-Križevačka:	1880.	2 600	1,2%
	1910.	14 000	4,3%

⁸⁸ Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, 1905, Zagreb 1913, i Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. g. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji II, Zagreb 1915.

Od gradova:

Osijek	1880.	1 200
	1910.	3 700
Zagreb	1880.	600
	1910.	400 lica ⁸⁹

Od stanovnika kojih materinji jezik nije bio mađarski, ali su mađarski znali, bilo je:

	ukupno	Hrvati i Srbi	Nijemci
1880.	21 559	10 076	9 737 osoba
1890.	34 215	15 776	15 570 „
1900.	47 421	23 916	20 112 „
1910.	64 198	37 469	22 281 „ ⁹⁰

Useljenci, kako se to iz navedenih statistika razabire, dolazili su iz raznih krajeva Ugarske. Prvaci njihova useljavanja i raseljavanja teško se daju rekonstruirati. Jasnije se ocrtavaju samo četiri glavna smjera: 1. uglavnom iz Bačke preko istočnog i jugozapadnog dijela Srijemske županije sve do Save; to je najintenzivniji smjer useljavanja; 2. iz županija Somogy, Győr, i Baranja u Virovitičku županiju; 3. u Požešku županiju; i 4. iz županija Zala, Somogy, Vas i Tolma u Bjelovarsku županiju.

S obzirom na oskudna istraživanja starije historiografije u tom pravcu i s obzirom na nemar novije historiografije na tom području, sliku o zanimanju te posjedovnim i socijalnim prilikama slavonskih Mađara prinuđeni smo rekonstruirati oslanjajući se isključivo na statistički materijal. Iz njega proizlazi da se najbrojniji sloj Mađara u Hrvatskoj (i Slavoniji) sastojao od seljačkog življa koji je raspolagao srednjim, sitnim i patuljastim posjedima. Upada u oči tendencija da i kod toga sloja, kao i u slučaju slugu i najamnih radnika, broj izdržavanih po jednom zaposlenom postepeno raste. Dosta je jako zastupan i broj obrtnika i trgovaca, željezničkih činovnika, pedagoga i kućnih slugu mađarskog porijekla.

Raspodjela industrijskih i poljoprivrednih poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji među stanovnicima-Mađarima mogla bi se statistički ovako prikazati:

1900. u poduzećima s preko 20 radnika bilo je Mađara:

vlasnika	9
činovnika	97
mašinista, poslovođa	90
pomoćnih radnika	1 148
(s mađarskih materinjim jezikom)	

⁸⁹ Naseljavanje Nijemaca teklo je usporedo s naseljavanjem Mađara. Statistička slika njihova postepenog useljavanja jest ova:

1840.	13 000; 0,8%
1880.	83 000; 4,4%
1890.	117 000; 5,4%
1900.	136 000; 5,6%

Najviše ih ima u Srijemskoj žup. 1880: 41 000—14%; 1900: 67 000—16,5%, i u Virovitičkoj županiji (28 000—11%; 40 000—12,5%). Dva najveća grada Slavonije, Osijek i Zemun, pretežno su njemačkog karaktera (Osijek — 1880: 10 600—49,3%; 1900: 12 400—29,9%, Zemun 5 300—44,4%; 7 000—47%). U Zagrebu postotak Nijemaca stalno opada (1880: 3 400—9,4%; 1900: 4 200—7%). (Stat. godišnjak.)

⁹⁰ Statistički godišnjak i Popis žiteljstva . . . (n. dj.)

1895. raspodjela poljoprivrednih poduzeća po posjedovnim kategorijama:

IMANJA POSJEDNIKA S MAĐARSKIM MATERINJIM JEZIKOM⁹¹

Jutra	-1	1-5	5-10	10-20	20-50
broj imanja (poljopr. poduz.)	1 803	2 055	1 769	1 641	564
%	22,6	25,8	21,2	20,1	7,1
površina imanja (poljopr. poduz.) jutra	851	5 708	12 921	22 848	15 694
%	0,2	1,6	3,8	6,6	4,6
jutra	50-100	100-200	200-1000	1000	ukupno
broj imanja	58	22	35	46	7 993
%	0,7	0,3	0,4	0,6	
površina imanja (u jutrima)	4 016	2 932	15 894	263 437	344 301
%	1,2	0,8	4,6	76,8	

Socijalna raspodjela Mađara u Hrvatskoj

ZANIMANJE STANOVNIKA MAĐARSKOG MATERINJEG JEZIKA⁹²

1900

1910

	zara- đivač	izdrža- vani	ukupno	zara- đivači	izdrža- vani	ukupno
<i>Posjednik</i>						
iznad 100 jutara	21	36	57	23	34	57
od 100 do 1000 jutara	23	35	58	30	43	73
od 50 do 100 jutara	81	73	154	106	140	246
od 50 do 1000 jutara	28	59	87	13	38	51
zakupci						
zakupci ispod 50 jut.	15 114	14 657	29 771	14 484	18 452	32 936
napoličari, pastiri, vrtlari	198	236	434	230	379	609
poljoprivredni činovnik	95	200	295	90	171	261
„ sluge	6 433	11 019	17 452	5 945	12 376	18 321
„ radnici	7 119	6 251	13 370	5 088	3 870	8 958
ostali	215	418	633	197	539	736
proizvodnja ukupno	29 327	32 984	62 311	26 206	36 042	62 248

ZANIMANJE STANOVNIKA MAĐARSKOG MATERINJEG JEZIKA⁹³

	1900			1910		
	zara- đivači	izdrža- vani	ukupno	zara- đivači	izdrža- vani	ukupno
rudarstvo	39	79	118	301	474	775
samostalni zanatlije	2 117	3 969	6 086	2 275	4 625	6 900
industrijski činovnici	96	123	219	195	251	446
industr. pomoćno osoblje	3 210	2 263	5 473	4 579	4 584	9 163
industrija ukupno	5 423	6 355	11 778	7 049	9 460	16 509
Trgovina kredit: samostalni	577	883	1 460	667	1 104	1 771
činovnici	115	126	241	176	207	383
pomoćno osoblje	470	158	628	427	259	686
trgovina ukupno	1 162	1 167	2 329	1 270	1 570	2 840
<i>Saobraćaj:</i> samostalni	32	84	116	46	117	163
željeznički činovnici	573	693	1 266	663	909	1 572
poštanski i ostali činov.	95	103	198	86	119	205
na željeznici zaposleni	1 503	3 044	4 547	2 716	5 679	8 395
ostali	331	396	727	387	504	891
ukupno	2 534	4 120	6 654	3 898	7 328	11 226
<i>Društvena služba i slobodna zanimanja:</i> upravni činovnici	30	137	167	194	286	480
sudije, odvjetnici	10	31	41	12	34	46
svećenici, crkv. činov.	58	65	143	73	90	163
pedagozi	83	81	164	207	203	410
zdravstvo (liječnici, ljekarnici, babice)	74	95	169	73	63	136
ostali	24	45	69	34	40	74
ukupno	346	571	917	688	934	1 622
vojska mjesečarijaši (najamni polj. rad.)	610	84	694	2 543	164	2 707
domaći sluge	1 096	803	1 899	1 852	2 100	3 952
napoličari	1 882	336	2 218	1 877	377	2 254
penzioneri	322	245	567	499	366	865
ostali	323	571	894	334	619	953
Ukupno	29 963	16 080		35 444	18 568	
	13 103	31 635		11 073	40 868	
Sveukupno	43 066	47 715		46 517	59 436	

⁹¹⁻⁹³ Na i. mj.

I Ágoston Sándor⁹⁴ i Margitai József podjednako razlikuju tri glavna sloja u mađarskom društvu u Slavoniji. (Podjela je izvršena na osnovi principa useljavanja tj. vremenskog principa, na osnovi socijalnog principa i na osnovi mjesta naselja.)

Prema toj podjeli, prvi sloj sačinjavaju takozvana »pranaselja iz Arpadovih vremena«. Ovamo bi, prema njima, spadala četiri sela u okolini Osijeka, po imenu: Rétfalu, Haraszt (Hrastin), Szentlászlo (Laslov) i Korogy (Korođ).

Drugi se sloj sastoji od mađarskih slugu na Pejačevićevim dobrima, na dobru grofa Eltza, grofa Khuena u Nuštaru i na dobrima Tükörjia u Daruvaru. To je osoblje naučilo hrvatski jezik, priviklo se novim okolnostima i s vremenom se u velikom broju uvuklo u susjedna sela i postalo ondje mađarska infiltracija. Taj nam proces Margitai opisuje ovako: »Štedljiv mađarski sluga iz godine u godinu uštedio bi koju forintu, koja se suma zatim kroz 20—30 godina povećala na nekoliko stotina. Za taj novac kupio je u srpskom ili hrvatskom selu blizu pustare od kojeg prezaduženog, lošeg gospodara njegovu trošnu kućicu i zanemareno malo imanje.«⁹⁵

Treći sloj sačinjavali su oni Mađari koji su se u drugoj polovini XIX st. uselili u Slavoniju ili Hrvatsku, a nisu bili sluge. O njihovom useljavanju možemo naći vjerodostojnu (iako malo pristranu) sliku opet samo kod Margitaija.⁹⁶ »Mađarske gazde iz županija Zala, Somogy, Baranya i iz Bačke, posjećivajući sajmove u Slavoniji i Bjelovarskoj županiji dočuli su da dublje, iza planina, na 40—50 kilometara od željeznice, jedno jutro zemlje stoji 15—20—50 forinti, te da onaj koji ima oko 1000—2000 forinti, može kupiti posjed od 20—25 jutara, zajedno s kućom, okućnicom, pa i privrednim zgradama. Pročulo se to kod kuće, u selu i okolici, pa bi manji gazde prodali svoju zemljicu od nekoliko jutara i za tako dobiven novac kupili toliko zemlje, takav posjed o kakvom kod kuće nisu smjeli ni sanjati! Tako je sitni posjednik kod kuće sa 2—3 jutra zemlje postao gazda s posjedom od 20—30 jutra zemlje. Odjednom bi više porodica krenulo s dobrim konjima i lijepom stokom, štaviše, bijaše i takav slučaj, da se preselio veći dio sela; s njima je otišao i seoski kovač, čičmar, stolar i drugi obrtnici. U prvoj fazi useljavanja išlo se u blizinu granice, kasnije su se smjeliji i poduzetniji, dobro iskorišćujući oplođenu zemlju, povukli dolje prema jugu.«

Budući da su kolonisti bili ljudi navikli na razvijenije kapitalističke prilike, oni su često u vještini gospodarenja bili u velikoj prednosti prema domaćim Slavoncima. Njihovo brzo napredovanje i širenje ima se, uz ostalo, i tome zahvaliti. Ali se tome ima zahvaliti i činjenica da su mjesni organi autonomnih vlasti i »autohtoni stanovnici« (kako hrvatski banovi nazivaju Slavonce u dopisivanju s ugarskim ministrima-predsjednicima povodom »slavonske akcije«) gledali na te došljake sa sve većom ljubomorom i u više slučajeva su ih baš iz tih razloga nastojali spriječiti u njihovu širenju. Među ostalim svjedoče o tom i tužbe koje su Mađari u Slavoniji, obilazeći bana, slali ugarskom (»zajedničkom«) ministru-predsjedniku u Budimpeštu, često na poticaj Mađara-že-

⁹⁴ Ágoston Sándor, A szlavóniai magyarság és a Julián-Egyesület (Mađari u Slavoniji i Julijansko društvo); članak pod tim naslovom u mađarskom časopisu koji se između dva rata pojavljuje u Jugoslaviji pod imenom *Kalangya*, 8. XI 1940.

⁹⁵ Margitai, n. dj., 21.

⁹⁶ isto 22.

ljezničara. Tako su se, npr., 1883. Mađari iz Pašiana tužili zbog kvara što su im pričinili »autohtonci«; 1904, pak, Mađari iz Kliša kažu u svom pismu da su neke »zlobne« osobe počupale njihove nasade i zarezale mlado drveće, ali da im nije bilo dopušteno da pozovu na odgovornost svog poljara; nadalje, iako su — kako oni to kažu — kupili pravo na upotrebu općinskog pašnjaka i šume, od takva prava uživaju samo toliko koliko i gospodari Hrvati prodavači koji su od svojih posjeda zadržali samo toliko zemlje da imaju gdje »sagraditi jednu kolibu«. Zbog toga — nastavljaju u svom odugačkom pismu »gazde« iz Kliša — »Mađari su odlučili da će zajednički pašnjak proporcijalno prema svojim posjedima između sebe podijeliti«. ⁹⁷ Ali vlasti iz pakračke oblasti odugovlače rješenje. Dakako da je ugarsko ministarstvo odmah uputilo pismo banskoj vladi tražeći objašnjenje. Iz odgovora banskog ureda na to pismo saznajemo najzad da su zarezivanje mladog drveća izvršili derani ne samo kod doseljenika, nego i kod »autohtonaca«, te da je okružna vlast iz Pakraca odluku i rješenje o podjeli zajedničkog pašnjaka poništila zato jer inače ne bi bilo dosta mjesta za dotadašnje svrhe.

Mađarski doseljenici imali su u Slavoniji i prije pokretanja »slavonske akcije« svoje škole, raspoređene po društvenim slojevima i vjeri. Tako su mađarske državne željeznice imale svoje škole još od kraja prošlog stoljeća u Zagrebu, Osijeku, K. Moravicama, Zemunu i Vukovaru za djecu željezničara-Mađara. Funkcionirale su i reformirane škole u spomenutim mađarskim »pranaseljima« (iz Arpadovih vremena) pod okriljem mađarske reformirane crkve. Više mađarskih škola radilo je i uz potporu spahija; takvih je škola bilo u Martincima (od 1890), Gačištu, Brezovici, Neteći, na pustarama Drađina i Ovčara (ovdje od 1871), u Solnoku, Mojavolji, Nikincima, na pustarama Čemernica i Lipovača i drugdje. Funkcionirale su i mađarske općinske škole, npr. u mjestima Terezino Polje, Budakovac, Novi Gradac, Antunovac itd.

Ne možemo ovdje propustiti a da ne kažemo: većina ovih škola ni približno nije odgovarala pedagoško-didaktičkim zahtjevima vremena, ali moramo odmah dodati i to da u to vrijeme ni hrvatske škole nisu stajale u tom pogledu bolje. ⁹⁸

I unatoč funkcioniranju tih mađarskih škola, jedan je dio školskih obveznika s mađarskim materinim jezikom stvarno bio izložen opasnosti izvjesnog kroatiziranja, jer su zbog nedostatka mađarskih škola u odgovarajućem broju morali pohađati hrvatske škole (kao i Hrvati u Ugarskoj što su morali mađarske!), pa zbog toga je stvarno jedan od glavnih zahtjeva Mađara u Slavoniji bio baš osnivanje mađarskih škola u zadovoljavajućem broju. To je bio opravdan zahtjev mađarskog stanovništva, pa je kao takav mogao poslužiti za prikrivanje pravih ciljeva mađarskih šovinista koji su organizirali »slavonsku akciju«.

⁹⁷ Mađarski Državni Arhiv, Budimpešta (OL), predsjednički spisi (ME) — 1883 —VI—1078; OL. ME—104—XXXIV/1904; OL. ME—1883—VI—1078; OL. ME—104—XXXIV/1904.

⁹⁸ Margitai, n. dj., 321.

VI

Usporedo, dakle, s tužbama privrednog karaktera javljale su se i tužbe i zahtjevi slavonskih Mađara u pitanju škole i religije. Što se tiče vjerskog života, problem se aktivno javlja najprije u Srijemu u selu Maradik, čiji su mađarski stanovnici zahtijevali od biskupa Strossmayera župnika-Mađara. Visoki hrvatski crkveni dostojanstvenik i vatreni nacionalist odgovorio je na njihov zahtjev negativno. »U svom ogorčenju — kaže Ágoston — potražili su u Budimpešti reformiranog biskupa Szász Károlya s namjerom da prijeđu u reformiranu vjeru.« Ta je stvar u službenim mađarskim krugovima pobudila veliko iznenađenje, te je nekim faktorima dobro poslužila; tako je »liječenje rana Mađara u Slavoniji« izbilo na dotičnim forumima u prvi plan.⁹⁹ To je bio povod za pokretanje »slavonske akcije«.

Već na ovom mjestu moramo istaknuti da bi samo ispunjavanje opravdanih zahtjeva Mađara u Slavoniji bila pravedna stvar da se na to nisu nadovezali stari imperijalistički ciljevi organizatora »slavonske akcije«, koji su ciljevi u mnogočemu bili slični onima koje je slijedio Svenjemački Verband.

Suštinu i cilj akcije obilježio je njen inicijator, ideolog i pravi upravljač grof Klebelsberg Kuno ovim riječima: »Ovdje se radi o (rasnoj, J. G.) obrani takvog narodnog elementa kojem je — po mađarskoj zamisli — bio zadatak da ostane na svom mjestu i da ondje ojača [...] da bude oličenje i pobornik mađarske državne misli.«¹⁰⁰ »S obzirom na jednu dalekovidnu politiku neophodno je potrebno da u, već ionako jezično izmiješanim, slavonskim županijama mađarski element sačinjava što veći broj.« Ali ovi citati nisu još dovoljni da se upoznaju ciljevi koji su se krili iza te akcije; oni još ne objašnjavaju što zapravo treba razumijevati pod »dalekovidnom politikom« i pod rečenicom da »to mađarstvo treba da bude pobornik mađarske državne misli.«¹⁰¹ Da bi nam, dakle, stvar bila sasvim jasna, upotrijebit ćemo još neke citate iz spisa Klebelsberga.

»Jedan narod ne poplavljuje područje nastanjeno drugim narodom kao lava, uništavajući odjedamput narod na tom teritoriju, nego jači narod desetljećima, štaviše, stoljećima od sela do sela polako, gotovo neprimjetno potiskuje slabije¹⁰² — piše Klebelsberg, i da bismo mogli razumjeti koga podrazumijeva pod izrazom »slabiji«, poslužiti ćemo se jednim novim citatom. Ta je akcija, kaže on »htjela Mađare u nuzzemljama svestrano i organski ojačati, te im osigurati veću kulturu i tako njihovu borbu sa srpskim i hrvatskim elementom koji se ionako raspada, učiniti uspješnijom.«¹⁰³ Navedeni citati, dakle, jasno pokazuju da je, prema Klebelsbergovoj »mađarskoj zamisli«, tom narodnom elementu bilo namijenjeno da u etničkoj borbi koja bi trajala »decenijima, štaviše, stoljećima«, a vodila bi se »od sela do sela«, realizirala omiljeni san Pesty Frigyesa i drugih šovinista o »povratku« Slavonije Ugarskoj. Ministar predsjednik Tisza István bio je taj koji je Klebelsbergovu inicijativu prihvatio

⁹⁹ Ágoston, n. dj.

¹⁰⁰ Petri, n. dj.

¹⁰¹ Kandidatska disertacija L. Katusa (bilj. 10).

¹⁰² Petri, n. dj.

¹⁰³ Klebelsberg ne vidi prave uzroke propadanja.

i pokrenuo cijelu djelatnost pod nazivom »slavonska akcija« prema spomenutim ciljevima.

Akcija je najprije pokrenuta na reformiranoj liniji a na njeno čelo došao je reformirani biskup u Dunántulu Antal Gábor. U okviru akcije otvarane su nove škole pod patronatom reformirane crkve i uveden sistem »lutajućih« učitelja koji su, prema potrebi pojedinih naselja, išli iz mjesta u mjesto.¹⁰⁴ No, ubrzo se ispostavilo da je akcija pokrenuta na reformiranoj liniji sama po sebi nedovoljna za realizaciju spomenutih ciljeva, jer se većina školskih obveznika nije sastojala od djece roditelja s reformiranom vjeroispoviješću već od djece katolika. Baš zato je 1903. u prvi plan izbila misao o proširenju akcije.

Priprema za konferenciju koja bi odlučila o proširenju i koja bi izradila odgovarajuće smjernice može se rekonstruirati samo na osnovi dopisivanja ministra predsjednika s odgovarajućim ministarstvima.

U pismu ministru trgovine,¹⁰⁵ ministar predsjednik saopćava da »u interesu spasavanja« Mađara u Slavoniji, koji su »izloženi opasnosti pohrvaćenja«, želi pokrenuti »veću akciju« i da bi u interesu te »akcije« bilo potrebno da se u škole mađarskih državnih željeznica (MÁV) u Hrvatskoj i Slavoniji mogu primati i djeca kojih roditelji nisu željezničari. Uz to moli ministra trgovine da ga obavijesti da li je ban prilikom davanja dozvole za otvaranje tih škola strogo odredio da se u njih mogu upisati samo djeca željezničara, kao i to »kakve su pedagoške snage zaposlene u tim školama«, kakva im je plaća, »na osnovi čijeg prijedloga su ondje«, kao i to tko je sastavio nastavni plan za njih. U svom pismu ministar predsjednik je napose istakao »da akcije takve prirode, kao što će biti i slavonska akcija, uspijevaju samo tada ako se izbjegava svaka reprezentacija i ako su potpuno povjerljivog karaktera. Baš zbog toga se cilj sakupljanja podataka prilikom njegovog određenja ne bi spominjao.«

Prema odgovoru ministra trgovine¹⁰⁶ o stanju u šest željezničkih škola u Slavoniji, organi vlasti primjenjuju različitu praksu. U Zemunu i Vinkovcima, na pr., vlasti su dale dozvolu za primanje djece neželjezničara, u Brodu i Moravicama nisu dale dozvolu, ali ne onemogućuju prijem i takve djece, a zagrebačke i osječke vlasti su svaki put odbile da dozvolu daju. Zato ministar trgovine smatra da je potrebno isposlovati općenitu dozvolu za sve škole takve vrste u Slavoniji, a u slučaju uspjeha ishoditi i dozvolu za proširenje zagrebačke, brodske, vinkovačke i zemunske škole. Udžbenici su u tim školama — prema pismu ministra trgovine — osim čitanke hrvatskog jezika i gramatike, isti koji se upotrebljavaju i u ugarskim školama. Škole državnih željeznica u Hrvatskoj i Slavoniji nemaju pravo javnosti i baš zato je neophodno da se općenita dozvola izda. Tada se ministar predsjednik obratio pismom na hrvatskog bana da dopusti primanje djece željezničara u željezničke škole. Na to pismo je stigao od bana »umirujući« odgovor.¹⁰⁷

Pošto je primio banov odgovor, ministar predsjednik je u pismu ministru trgovine istakao potrebu da, »u interesu kulturnih potreba Mađara u Slavoniji«, jedan »stručnjak« proputuje ona mjesta u kojima ima Mađara. Ali, kako takvo putovanje ne bi izbjeglo pažnji hrvatskih krugova, treba za njegovo

¹⁰⁴ OL. ME (Državni arhiv, Predsjednički spisi) — 1903—XVIII—1105.

¹⁰⁵ OL. ME — 4419/1903—XVII.

¹⁰⁶ OL. ME — 4419/1903—XVII

¹⁰⁷ OL. ME — 904/1904—XVII

obrazloženje naći prihvatljiv uzrok. Prema ministru predsjedniku, dobar bi način bio, ako bi se istaklo da tamošnje mađarske željezničke škole »nisu još bile stručno prokontrolirane«, Neka, dakle, za izvršenje tog zadatka ministarstvo trgovine, u čiju nadležnost te škole spadaju, imenuje Margitai Józsefa, »čiji su učenici i inače bili učitelji zaposleni u tim školama« (tj. iz učiteljske škole u Čakovcu). Margitai treba da o iskustvima svog puta podnese izvještaj.¹⁰⁸ Slična pisma je ministar predsjednik uputio i drugim faktorima.

Na osnovi tako skupljenog materijala, Klebelsberg je izradio memorandum »o kulturnim potrebama Mađara u Slavoniji«, koji je pročitao na konferenciji za proširenje akcije¹⁰⁹, održanoj 25. i 27. januara 1904. u Budimpešti. Taj je memorandum predstavljao osnovu cijele diskusije na konferenciji.

Konferencija je raspravljala o svakom pojedinom mađarskom naselju u Slavoniji i u interesu pokretanja akcije zaključila da je potrebno sastaviti statistiku o tačnom broju svih školskih obveznika s mađarskim materinim jezikom koji bi se mogli upisati u mađarske škole. Povjerala je Julijanskom društvu zadaću da izvrši pripremne radove za osnivanje mađarskih škola na pustarama (majurima, spahilucima) u Slavoniji i za otvaranje julijanskih škola u slavonskim katoličkim naseljima (Zdala, Nikinci, Maradić, Hrtkovci, Velika Pisanica, Grubišno Polje, Terezovac, Grabovac itd.)

Konferenciji je predsjedavao Tarkovich József, državni sekretar ministra predsjednika, a među učesnicima nalazili su se: Antal Gábor, reformirani biskup Dunántula, Gömöri Oszkár, ministarski savjetnik u ministarstvu za bogoštovlje i nastavu, dr Lers Vilmos, savjetnik odjeljenja u ministarstvu trgovine, Margitai József, direktor učiteljske škole u Čakovcu, Pekár Gyula, saborski zastupnik, dr Szerbák Elek, glavni sekretar MÁV direkcije, dr Vargha Gyula, upravitelj statističkog zavoda.

Konferencija je smatrala korisnim da se stare željezničke škole prošire a nove izgrade u takvom opsegu da se u njih mogu primiti i djeca roditelja koji nisu željezničari, a istakla je i potrebu da škole »slavonske akcije« dobiju pravo javnosti. Zaključeno je, nadalje, da svećenici i učitelji koje uprava akcije zaposli imaju pravo na dodatak plaći i da će se o nastavi one mađarske djece koja su raštrkana brinuti zapošljavanjem putujućih učitelja. Konferencija je izradu nastavnog plana za mađarske škole u Slavoniji povjerala Margitai Józsefu s tim da za nastavu hrvatsko-srpskog jezika osigura dva sata na tjedan.¹¹⁰

Nakon ove konferencije počelo se s realizacijom proširene akcije.

VII

»Nacionalna obrana« Mađara u Slavoniji nije otada više tekla samo po reformiranoj liniji, nego, uključujući državne željeznice i Julijansko društvo, na tri područja odjedamput.

¹⁰⁸ OL. ME — 4419/1903—XVII.

¹⁰⁹ Zapisnik konferencije. U biblioteci Historijskog instituta Mađarske akademije nauka.

¹¹⁰ isto

1.

Što se tiče reformirane crkve, jedva se susrećemo s organiziranjem novih škola, jer su reformirane škole bile tada u Slavoniji već izgrađene (Korođ, Velika Pisanica, Rétfalu, Láslov, Nikinci, Maradik). Samo u Korenici i Vukovaru došlo je u toku 1904. do otvaranja novih reformiranih škola. Konferencija je, dakle, pred reformiranu liniju postavila kao zadatak uglavnom popravke, renoviranja, nova imenovanja, snabdijevanje novom školskom opremom, dodatak plaći i neke druge rekonstrukcije. Tako se, npr., smatralo potrebnim renoviranje reformirane crkve, imenovanje novog duhovnika u Korođu, dodatak plaći duhovnika i učitelja u Nikincima, »pomađarivanje postojeće škole« u Jankovcima Starim, rekonstrukcija reformirane škole i njeno snabdijevanje novom školskom opremom u Mađarrétfalu i organiziranje nove crkvene općine u Terezovcu.

I po reformiranoj liniji zaposlene svećenike i učitelje (učiteljice) brižno su izabirali s obzirom na njihovu osobu i mentalitet, te skupljali točne podatke o njima, napose o njihovu »patriotizmu«. Osobe izabrane za »misiju« u Slavoniji dobile su zatim dodatak plaći i bile podvrgnute stalnoj kontroli vodstva akcije.

Na čelu reformirane linije, kako je već rečeno, stajao je Gábor Antal, u čiji je djelokrug »reformirano ostrvo« u Slavoniji i inače pripadalo (drugdje u Hrvatskoj i Slavoniji nije više bilo reformiranih), pa mu se tako pružila prilika da zadatke namijenjene reformiranoj liniji riješi bez većih poteškoća. Ministar predsjednik je, dakle, u pitanju reformiranih škola održavao veze s njima, pa njihovo dopisivanje daje uvid »u obrambenu djelatnost« koja je na tom području tekla.

U pismu od 7. marta 1904. ministar predsjednik daje na znanje biskupu da prima njegov prijedlog iznesen na januarskoj konferenciji i da je spreman povisiti plaću reformiranih duhovnika u Slavoniji na 1600 kruna. Tom prilikom moli biskupa da se »duševna njega« Mađara »po mogućnosti povjeri takvim duhovnicima koji imaju odgovarajuću spremu«. Smatra važnim da ondje zaposleni duhovnici budu besprijekorni. »U interesu realizacije toga cilja« — nastavlja — »bilo bi potrebno primijeniti takav postupak da mi prije no što koji duhovnik bude od Tvoje Visokodostojnosti poslan u misiju u Slavoniju, Tvoja Visokodostojnost saopći podatke o njegovu osposobljenju i ovdašnjem mjestu djelovanja, da bih o osobi, a naročito o patriotizmu duhovnika određenog za misiju mogao povjerljivim putem skupiti podatke [. .] Prema izvještaju koji bi nam stigao, ja bih zatim hitno obavijestio Tvoju Visokodostojnost da li se preporučuje ili ne poslati ga u Slavoniju.«¹¹¹

U pismu koje je Antal Gábor poslije svog puta po Slavoniji poslao ministru predsjedniku kao odgovor na njegovo pismo o stanju reformiranih svećenika u misiji, on je usvojio njegove principe s dodatkom »da upošljavanje potpuno osposobljenih osoba ne osigurava uspjeh«, jer se »od duhovnika s gotovom spremom javljaju u misiju u Slavoniju više oni koji u svojoj općini imaju neke neugodnosti ili iz bijede«. Mnogo korisnijim od toga smatra zapošljavanje stanovitih duhovnika-pomoćnika »koji će, ukoliko budu svojim zadacima u odgovarajućoj mjeri udovoljili, nakon službe od 2—3 godine stupiti u red redov-

¹¹¹ OL. ME — 907/1904—XVII.

nih svećenika«. Obećaje, nadalje, da će ubuduće prilikom slanja nekog u »misiju« dostaviti o njemu potrebne podatke, štaviše, čak i u izvještaju na kraju godine dati o njemu odgovarajuće obavještenje. Napominje, najzad, da »otprilike najbolje služe sada stvari duhovnik-pomoćnik u Maradiku Széles Sándor i brekinski pop Klippel Lajos, koji će, čim budu potpuno osposobljeni, moći biti zapošljeni kao redovni svećenici«. ¹¹²

2.

Prodor mađarskog imperijalizma u Hrvatsku najplastičnije pokazuje željezničko pitanje. Podor putem željeznica bio je i privrednog i jezično-kulturnog karaktera i kao takav je igrao osobitu ulogu u nacionalističkoj politici mađarske vladajuće klase u njezinu pokušaju da hrvatski jezik potisne iz javnog života same Hrvatske.

Prema XXX zak. čl. (i hrvatskom 1. zakonskom članku) iz 1868, željeznice idu u zajedničke poslove, o kojima pravo zakonodavstva ima zajednički sabor, a izvršnu vlast ugarska vlada. Ali § 46. garantira Hrvatima »da će središnja vlada [...] svoje organe, koji će u o obsegu kraljevinah ovih uredovati, obzirom na potrebitu strukovnu vještinu, u koliko to samo moguće bude, imenovati između domaćih sinovah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, a § 57. određuje »hrvatski jezik službenim jezikom« i za »organe zajedničke vlade«. Prema shvaćanju Hrvata, ove odredbe vrijede i za željeznice pa, prema tome, i službeni jezik MÁV-a na području Hrvatske može biti samo hrvatski, a njegovo osoblje također treba da potječe iz redova hrvatskih građana. Međutim, stvar se u praksi pokazala sasvim drugačijom. Godine 1900. je od ukupno 745 željezničkih činovnika uposlenih na području Hrvatske samo 121 potjecao iz zemlje (16%), a 606 ih je bilo iz Ugarske (82%).

Broj zaposlenih s hrvatskosrpskim materinjim jezikom iznosio je svega 90 (16%) prema 573 Mađara (77%) i 63 Nijemca (8,5%). Od ukupno 655 činovnika, kojih materinji jezik nije bio hrvatskosrpski, samo je 375 znalo hrvatski, a 308 nije. To je značilo da 42% činovnika na željeznicama u Hrvatskoj nije znalo jezik putnika. ¹¹³

S mađarske strane nisu se složili s hrvatskim stavom. »Mađarske kraljevske državne željeznice potpuno su se ogradile od upotrebe hrvatskog jezika, zapošljavajući na svojim prugama u Hrvatskoj i Slavoniji takve osobe koje s hrvatskim narodom nisu bile sposobne općiti« — konstatira mađaron i aristokrat Josipović, hrvatski ministar u svom memorandumu iz 1907. ¹¹⁴ Prema naredbi br. 4344 ministra trgovine iz 1888. službeni jezik MÁV-a u Hrvatskoj isključivo je mađarski. To je obrazloženo time da se odredbe XXX zak. čl. iz 1868. ne odnose na željeznicu, jer je MÁV »privatno poduzeće u vlasništvu države«. ¹¹⁵ Međutim, min. Daniel Ernő je ipak izjavio da pridaje veliku važnost tome da su željezničari u Hrvatskoj »u odgovarajućoj mjeri upućeni u hrvatski jezik, bar oni na osobnim vlakovima«.

¹¹² OL. ME — 907/XVII.

¹¹³ Statistički godišnjak Kraljevinah Hrv. i Slav. I, 1905, 130.

¹¹⁴ OL. ME — 1908—XXXIV—82/1907—br. 3267.

¹¹⁵ Pismo ministra saobraćaja Daniel Ernőa ministru hrvatskih poslova Josipoviću 19. decembra 1895: ME — OL—1907—XX—15241/1897—XVI—15241 br.

Karakteristično je da je i sam Khuen-Héderváry, koji se doista ne može smatrati hrvatskim nacionalistom, protestirao protiv te naredbe iz 1888. jer da ona vrijeđa nagodbeni zakon. Međutim, Daniel nije bio spreman na reviziju ove naredbe tvrdeći da »direkcija Mađarskih državnih željeznica kao privatno-industrijsko poduzeće države [...] odgovara zahtjevima prakse da na području Hrvatsko-Slavonskih zemalja zapošljava osobe koje raspolažu znanjem hrvatskog jezika pismeno i usmeno«. ¹¹⁶

Tu tvrdnju najbolje pobija navedena statistika prema kojoj 42% željezničkih činovnika u Hrvatskoj nije znalo hrvatski, a samo 12% je imalo hrvatskosrpski kao materinji jezik. Karakteristično je da je čak i mađarski šovinist, ministar-predsjednik Banffy Deszö, konstatirao da je »do izvjesne granice« i »sam primoran priznati opravdanost hrvatskih zahtjeva«, jer smatra poželjnim da hrvatsko-slavonskim mladima u željezničkoj službi bude teren otvoren«, i predložio da se u budimpeštanskoj željezničkoj školi (Vasuti Tisztképző Iskola) osigura stipendija i za Hrvate. ¹¹⁷ God. 1900. doista je osnovano deset stipendija, od po tisuću forinti godišnje, ali je to Josipović smatrao nedovoljnim i zahtijevao da se broj stipendija povisi na 40.

Prema spomenutoj naredbi od 2. februara 1888, u Hrvatskoj je samo onaj mogao stupiti u željezničku službu koji je raspolagao potpunim znanjem mađarskog jezika i u pismu i usmeno. U praksi je to značilo isključenje Hrvata. Khuen Héderváry je od 1894. ponovo uzalud zahtijevao da se to promijeni. Na budimpeštanskoj željezničarskoj školi hrvatski su mladići za jednu godinu morali naučiti mađarski, te su već na kraju prve godine morali na mađarskom jeziku polagati ispit. Hrvati su badava češće tražili željezničarske škole s hrvatskim nastavnim jezikom. ¹¹⁸

Hrvatsko stanovništvo nije moglo saobraćati s mađarskim činovnicima na željeznicama koji nisu znali hrvatski ili su, ako su nešto i znali, bili slabo upućeni u živi jezik. Zbog toga je bilo stalnih žalbi. Badava su Hrvati tražili i izdavanje reda vožnje i drugih spisa za snalaženje publike na hrvatskom jeziku. U 1890-im i 1900-im godinama bezbrojno ponavljani hrvatski zahtjevi smjerali su zatim da MÁV na području Hrvatske zapošljava u prvom redu Hrvate i da se to zapošljavanje ne veže za poznavanje mađarskog jezika. Zahtijevali su, nadalje, da se na takvim točkama željezničke službe gdje je dodir s publikom vžan i neizbježan zapošljavaju samo osobe koje znaju hrvatski, a da se samo na nekim važnijim položajima gdje je to za održavanje veza s mađarskim centralnim organima neophodno zahtijeva znanje mađarskog jezika.

Prema § 4. II zak. čl. od 1907. o željezničkoj službenoj naredbi, službeni jezik željeznica je mađarski i samo se takva osoba može namjestiti na željeznici koja tom zahtjevu može udovoljiti. To je samo neznatno ublažio dodatak prema kojem se »na području hrvatsko-slavonskih zemalja, od onih zaposlenih osoba koje su prilikom službe primorane dolaziti u dodir s publikom zahtijeva i znanje hrvatskog jezika«. Ban Pejačević je zahtijevao da se prizna da je službeni jezik željeznica u Hrvatskoj hrvatski i da se na osnovi toga izrekne princip: na području Hrvatske mogu se kod željeznica

¹¹⁶ na i mj., 18. jula 1895.

¹¹⁷ OL. ME — 1897—XVI—br. 128989.

¹¹⁸ OL. ME — 1897—XVI—br. 13869.

zapošljavati samo građani ove zemlje, odnosno takve osobe koje poznaju hrvatski jezik. U diskusiji, koja se o tome povela, opet su se sukobili stari stavovi: prema Hrvatima, odredbe nagodbenog zakona odnose se i na željeznice, dok su Mađari isticali da željeznice nisu zajednička institucija, nego privatno poduzeće države, te se, prema tome, na njih ne odnosi zahtjev hrvatskoga službenog jezika.¹¹⁹

Činjenica da je jezikom željeznica u Hrvatskoj postao mađarski dovela je, usporedo s izvjesnim razvitkom željezničke mreže u Hrvatskoj, do toga da je broj željezničara — Mađara sve više rastao. To je, pak, imalo za posljedicu povećanje broja mađarskih školskih obveznika, pa se na taj način pružila prilika za osnivanje novih MÁV-škola i za organizaciju MÁV-linije u okviru »slavonske akcije«.

Da bi djeca željezničara i drugih roditelja — Mađara mogla dobiti obuku na materinjem jeziku, državne željeznice su već i prije organizirale MÁV-škole. Njihovo osnivanje je hrvatska banska vlada dozvolila na osnovi 4. odnosno 104. stava hrvatskoga školskog zakona od 31. oktobra 1888. s dodatkom da će se MÁV brinuti o njihovom uzdržavanju i da će ih polaziti uglavnom djeca željezničara.

Na kraju prošlog stoljeća, na osnovi spomenutih paragrafa školskog zakona od 1888, otvorene su još prije pokretanja »slavonske akcije« ove MÁV-škole: 1. u Kameral-Moravicama (br. 6490; 1890) — 2. u Slavanskom Brodu (8158; 1894) — 3. u Vinkovcima (br. 16945; 1894) — 4. u Zemunu (16945; 1894) — 5. u Zagrebu (12466; 1896) — 6. u Osijeku (11771; 1897).¹²⁰

Januarska konferencija donijela je u vezi s tim školama ove odluke:

1) da se željeznička škola u Kameral-Moravicama otvori za djecu radnika-Mađara u tvornici duhana u Vrbovskom; 2) još preostalih 14—15 mješta u MÁV-školi u Brodu popuniti i, ukoliko se za to ukaže potreba, 1905. isposlovati proširenje škole; 3. u Vinkovcima je za neko vrijeme (1904) dovoljno ako u MÁV-školu budu primljena i djeca neželjezničara; 4) u Zemunu se također treba zadovoljiti s prijemom djece neželjezničara u MÁV-školu; 5) u Zagrebu se ne smatra pogodnim »pokrenuti akcije« s obzirom na to što se tamošnja škola nalazi pred očima hrvatske javnosti. U početku dostaje, ako tamošnju MÁV-školu polaze i djeca ne-željezničara; 6) u Osijeku je potrebno proširenje MÁV-škole, jer ju je od 169 školskih obveznika polazilo samo 93.

S obzirom na to da je konferencija htjela na MÁV-liniju staviti jedno od glavnih težišta, nije se mogla zadovoljiti samo proširenjem postojećih MÁV-škola radi djece ne-željezničara, nego je bila primorana da donese odluku o otvaranju novih škola te vrste. Konferencija je odlučila da se nove MÁV-škole, s odgovarajućim uputstvom, osnuju u ovim mjestima: 1. u Mitrovici (još u septembru 1904); 2. Vukovaru, 3. Varaždinu, 4. Požegi, 5. Inđiji i 6. Dalju.

¹¹⁹ OL. ME — 1907—XXXIV—br. 2466.

¹²⁰ OL. ME — 151/1905 — XVII.

Poslije januarske osnivačke konferencije pristupilo se realizaciji odluka i na MÁV-liniji. Cijela je ta djelatnost tekla u vrijeme kada se još nisu stišali valovi događaja iz 1903. Banovi poslije Khuena: Pejačević, Radoczay, Rauch itd., izuzev manje pauze, obično su lako davali dozvole za otvaranje privatnih škola MÁV-a u seriji. Međutim, prilikom realizacije i tih novih škola nije išlo sve tako glatko. Mjesne vlasti, često s opozicionim mentalitetom, i mjesna javnost iz dana u dan činili su smetnje eksponentima »slavonske akcije« pri rješavanju predstojećih zadataka.

Uskoro poslije januarske konferencije, ministar predsjednik je u svom pismu ministru trgovine naredio da o likvidaciji ograničenja za prijem djece u željezničke škole — »ne spominjući bansko obećanje« — izvjesti ravnateljstvo dotičnih škola. Uz to mu skreće pažnju na to da u mjestima, određenim od konferencije, samo tada izgradi nove škole ako »prilikom orijentacije u pitanju broja školskih obveznika ne bi saznao za važnija mjesta«. ¹²¹

Pošto je primio ovo pismo, ministar trgovine je izaslao komisiju pod vodstvom Margitai Józsefa da bi se na licu mjesta uvjerila kako stvari stoje s otvaranjem novih MÁV-škola.

Ispitivanja komisije otpočela su u Osijeku u februaru 1904. U svom izvještaju, koji je Margitai poslao o toj vizitaciji, ističe on da hrvatske statistike sadržavaju netočne podatke o broju Mađara. Prema tim statistikama, od 24 930 stanovnika Osijeka bilo je 2297 Mađara, a Margitai smatra da ih ima 1500 više. Osijek je, kaže on, »grad njemačkog i mađarskog karaktera«. O željezničkoj školi kaže: »Škola je na lijepom mjestu podignuta zgrada. Zemljište joj je prostrano, ima lijepo dvorište i vrt [...] U prostranom [...] se hodniku nalaze kaputi djece. Učionice su lijepe i visoke te raspolazu s dovoljno svijetla. Namještaj i oprema je izvrsna. Polovina učenika je dolazila vlakom s krajnjih stanica: Našica i Vukovara, kao i sa stanica koje su se nalazile uz put, često iz daljine od 50 km. Učenici su u odmoru, u podne, bili bez dežurnog učitelja, u podne su ručak dobili u željezničkoj gostionici.« Da bi i djeca ne-željezničara mogla polaziti školu, Margitai smatra potrebnim da se izgradi i četvrta učionica i tako dobije i četvrti status. Smatra, nadalje, potrebnim osiguranje jedne dvorane gdje bi se djeca iz provincije nalazila u podne pod nadzorom jednog odgojitelja i poduzimanje takva postupka kojim bi se roditelji, koji su svoju djecu upisali u te škole, obvezali da će ona redovno polaziti nastavu. ¹²²

U Vukovaru je komisija umjesto MÁV-škole predložila otvaranje reformirane škole, u Vinkovcima izgradnju nove školske zgrade ¹²³, a u Mitrovici ¹²⁴ i Rumi ¹²⁵ otvaranje nove željezničke škole.

S obzirom na Rumu nije bez interesa osvrnuti se na jednu zanimljivu činjenicu. Nijemci iz Rume i Indije udružili su se s Mađarima u kotaru i

¹²¹ OL. ME — 904/1904—XVII.

¹²² na i mj.

¹²³ Željeznička škola je kasnije dobila »takvu reprezentativnu zgradu koja se smatrala najljepšom u Vinkovcima«. U toj školi je nakon nekoliko godina učilo pod vodstvom 14 učitelja 600 mađarskih đaka.

¹²⁴ Prve godine je rad počeo u jednoj učionici. Kasnije se broj učitelja povećao na osam, prostorija je bilo više a nastava se bolje organizirala. Učenici su bili iz Mitrovice i susjednih mjesta te obližnjih pustara, a dolazili su vlakom. (Margitai)

¹²⁵ Škola je otvorena iduće godine i uskoro je u njoj bilo zaposleno šest učitelja.

zajedno poslali zastupnika u sabor. To je znatno olakšalo rad željezničke škole u Rumi.

Za školu u N. Dalju »pokazala se najpogodnijom prazna željeznička stanica izgrađena još za vrijeme okupacije radi što bržeg obavljanja mobilizacije«, kaže Margitai. I tako je nova željeznička škola otvorena baš u toj zgradi.¹²⁶ Odlučeno je da se i u Indiji otvori nova MÁV-škola. Prema Margitai-u, »tamošnje njemačko stanovništvo je mađarsku školu primilo s toliko oduševljena da je — dok se moderna zgrada osnovne škole ne izgradi — stavilo mađarskoj školi na raspolaganje učionicu u svojoj Allgemeine Deutsche Volksschule«. ¹²⁷

Ne smijemo ovdje prijeći preko činjenice da su se mađarska inteligencija, činovništvo, buržoazija i veleposjedništvo u Slavoniji, u borbi protiv hrvatske nacionalne misli, čvrsto povezivali sa slavonskim Nijemcima. Međutim, nemamo podataka o tome da bi Mađari imali čvrste veze takve vrste i s Česima, koji su se u drugoj polovini XIX st. ovamo doselili.

U interesu proširenja starih i osnivanja novih škola, Margitai je s komisijom prostudirao stanje i u Klenku, Vrdniku, Nikincima i Brodu. Rezultat vizitacije bio je ovaj: u Vrdniku otvaranje škole ne smatraju potrebnim, jer su našli samo 5 školskih obveznika s mađarskim materinim jezikom. U Nikincima je iduće godine otvorena nova škola. U Klenku se komisija interesirala za učenike koji bi polazili MÁV-školu u Rumi. Iz Klenka su prešli u Brod gdje predlažu izgradnju nove MÁV-škole.¹²⁸ Najzad je komisija i u Našicama utvrdila potrebu izgradnje mjesne željezničke škole.¹²⁹ »U svečanom raspoloženju završili smo svoj izviđački posao u interesu mađarske djece. U rodoljubnim počastima nismo oskudijevali. Ovdje u Osijeku zaposleni mađarski željezničari i činovnici suznim su očima pjevali s nama zajedno« — mađarsku himnu, »koju već tako davno nisu čuli«.

U svom posebnom izvještaju o stanju u Varaždinu, Margitai izražava mišljenje da bi ovdje bilo najbolje organizirati kurseve mađarskog jezika za mađarske đake koji polaze razne srednje škole. Na tim kursovima predavali bi se u okviru 2—3 popodneva, a svaki put u vremenu od 2—3 sata, predmeti koji jačaju mađarsko nacionalno raspoloženje (historija, geografija, pjevanje, gramatika itd.). Jedan »povjerljiv« učitelj odlazio bi tamo nedjeljno iz Čakovca — kaže Margitai. Željeznička škola bi se — prema njemu — mogla ovdje samo tada otvoriti ako bi MÁV u toku idućih godina zaposlio ovdje više željezničara mađarskog porijekla.¹³⁰

U početku se odmah pojavio problem budžeta i prava javnosti za željezničke škole.

Što se tiče budžeta, odlučilo se u početku da će on biti podmirivan iz kredita određenog za tu svrhu. Ali se stanje ubrzo izmijenilo. U pismu koje

¹²⁶ Škola, otvorena iduće godine, raspolagala je za kratko vrijeme sa sedam učionica i 300 učenika koji su dolazili posebnim vlakovima.

¹²⁷ Broj učenika je ubrzo narastao na više od 300 a broj se učionica povećao na devet.

¹²⁸ Škola je doskora imala 13 učitelja i 600 učenika.

¹²⁹ I ta je škola ubrzo zapošljavala 12 učitelja i imala 600 učenika.

¹³⁰ Margitai, n. dj.

je ministar predsjednik poslao ministru trgovine u vezi s budžetom željezničkih škola, on »u interesu izbjegavanja eventualnih krivih shvaćanja« izjavljuje da, »mada željezničke škole treba smatrati takvima koje s cjelokupnom slavonskom akcijom imaju služiti jednom cilju, ne mogu ih materijalno pomagati, jer nas ove godine ostale grane akcije stoje 70 000 kruna, te je u tu svrhu određen kredit već ionako preopterećen«. Neka, dakle, spomenute škole ministar izgradi, otvori i izdržava o trošku ministarstva trgovine.¹³¹

U toku 1905. otpočelo je »reguliranje« plaća učiteljima na MÁV-liniji. Već iste godine objavljen je pravilnik o regulaciji plaća učiteljima željezničkih osnovnih škola. »Pravilnik« je plaću učitelja, zaposlenih od MÁV-a u Slavoniji, odredio s 1400 kruna godišnje. Rečeno je da ti pedagozi »imaju zahtjeve« na isto takvu svotu stanarine »kao tamošnji činovnici«. Prema »pravilniku«, učitelj (učiteljica) ima poslije svake pete, desete, dvadesete godine u službi MÁV-a pravo na dodatak plaće: prvi iznosi 200 K, drugi i treći isto toliko, a četvrti 100 kruna (u školi sa 4—5 učitelja 200 K). MÁV obvezuje učitelje koje zapošljava da u slučaju ako im se ponudi stan moraju ga primiti i odreći se zahtjeva na stanarinu. Učitelji (učiteljice) imaju ovdje pravo na takav stan kao činovnici u VI, odnosno V kategoriji. Ako je stan manji, imaju pravo na naknadu u novcu. S obzirom na imenovanje, pravilnik naređuje ovo: »Svaki učitelj (učiteljica) obično se imenuje samo privremeno.« To privremeno imenovanje ne može biti duže od dvije godine. Poslije toga, oni koji su se pokazali sposobni »imaju se ustaljiti«, oni pak koji su nesposobni otpustiti.

Što se tiče pravilnika, želimo dodati samo toliko da, iako su MÁV-učitelji, zaposleni u Slavoniji, uživali dodatak svojoj plaći, ipak su ih njihovi prihodi uvrstili među činovnike nižeg ranga, što radi ugleda učiteljskog poziva nije djelovalo baš najbolje i najkorisnije po akciju.¹³²

U stvari javnosti željezničkih škola u Slavoniji, ministar-predsjednik je zatražio od ministra vjere i nastave da »poduzme« potrebne mjere i tom je prilikom izjavio da »od hrvatske vlade ne bi bilo poželjno isposlovati sličnu koncesiju, jer bi ona na taj način osigurala da slavonska mađarska djeca koja su završila željezničke škole traže daljnje usavršavanje u hrvatskim školama, a to bi se protivilo suštinskom cilju slavonske akcije«. ¹³³ Već u toku 1904. slavonske škole Mađarskih državnih željeznica dobile su u Ugarskoj pravo javnosti.

Organiziranje, proširivanje i otvaranje željezničkih škola, u političkoj atmosferi kakva je tada bila u Hrvatskoj i Slavoniji, nije išlo glatko, jer je tada naročito osjetljiva hrvatska javnost gledala u tim školama nosioce mađarizacije i mađarske ekspanzije. U vezi s proširenjem mreže željezničkih škola i otvaranjem novih, ta se javnost napose žalila što su u željezničke škole primana i djeca kojih materinji jezik nije bio mađarski. To se shvaćalo kao jasan simptom pokušaja mađarizacije. Bilo je i takvih koji su smatrali potrebnim da takve slučajeve prijave vlastima. Tipičan primjer je prijava koja je zbog zloupotrebe kod popisivanja školskih obveznika za novu školu

¹³¹ OL. ME — 904/1904—XVII.

¹³² OL. ME — 151/1904—XVI.

¹³³ OL. ME — 904/1904—XVII.

u Našicama stigla velikom županu virovitičke županije i preko njega »zemaljskoj vladi«. U svom pismu banu kojim je tu prijavu popratio veliki župan virovitičke županije ovako karakterizira događaje oko organiziranja željezničke osnovne škole u tom mjestu:

»Za djecu mađarskih željezničara otvorit će se u Našicama škola s mađarskim nastavnim jezikom. Zgrada će danas-sutra biti gotova. Željezničko osoblje ide od sela do sela, od Noskovaca do Našica i u susjednoj Požeškoj županiji, i mami roditelje da svoju djecu pošalju u tu školu, obećavajući im besplatne knjige, odijelo i hranu i besplatnu vožnju na željeznici.

Kad bi se to mamljenje odnosilo samo na željezničko osoblje, na stanovnike mađarskoga materinjeg jezika, to ne bi uzbudilo svijet. Ali kad se to odnosi i na one koji nisu željezničko osoblje niti im je materinji jezik mađarski, mora ta agitacija izazvati agitaciju protivnog smjera, tim više jer se javnost virovitičke županije ne može pohvaliti time da je od željezničara podvorena s naročitom susretljivošću. Antimađarske demonstracije, koje su se u mojoj županiji u posljednje vrijeme pojavile, bile su u većini izazvane od osoblja Mađarskih kraljevskih željeznica i to njegovim nesusretljivim ponašanjem i provociranjem publike bez ikakva razloga.«¹³⁴

Da ispita postupak oko organiziranja škole u Našicama, ministar trgovine je uputio na lice mjesta Ludvigha Gyulu, predsjednika Državnih željeznica, koji je u svom izvještaju od 20. marta 1905. ovako izvijestio svog ministra:

Školu od dvije učionice u Našicama izgradio je inženjerski odjel u Osijeku. Šefu Odjela stigle su vijesti o tome da dvije učionice neće biti dovoljne za primanje učenika. Zato je on smatrao potrebnim da se ustanovi broj učenika koji bi došli kod upisivanja u novu školu u obzir, te da zatim, ako se za to ukaže potreba, može predložiti izgradnju eventualne treće učionice. Uz pomoć željezničara uputio je pisma u susjedna sela da bi znao koliko djece može očekivati iz pojedinih mjesta. »U dosta slučajeva desilo se da su i stanovnici slovačkog, njemačkog pa čak i hrvatskog materinjeg jezika molili željezničare da prijave i njihovu djecu, što su ovi i učinili, jer su i inače dužni da sve jave svojim pretpostavljenim«, kaže Ludvigh i dodaje da o kakvim obećanjima, odnosno mamljenju nije bilo ni riječi. »Bez ikakvog poziva javili su se, na primjer, Slovaci iz Jelisovca, koji su se ovamo doselili iz Gornje Ugarske i koji nisu spremni da se pohrvate. Direktori tvornice iz Šušine, koji su također Mađari, sami su popisali bez poziva školske obveznike, djecu svojih radnika s mađarskim materinjim jezikom, i to prije no što je inženjerski Odjel u Osijeku počeo popisivati školske obveznike, i molili su predstojnike željezničkih stanica da broj popisane djece jave višim mjestima.

Ludvig komentira i samu pojavu te kaže da ona nije drugo »nego govorcanje nekih ultra-Hrvata, koje potječe iz njihove antipatije prema mađarskim školama«. Takvim ultra-Hrvatom smatra i glavnog župana virovitičke županije.

Željezničko osoblje je, prema Ludvighu, također sve učinilo da bi se izbjegli incidenti, i baš zato se protiv njih ne može podići nikakva optužba.¹³⁵

¹³⁴ OL. ME — 151/1905—XVI (prevodim s mađarskoga; J. G.).

¹³⁵ na i. mj.

Raspoložuci potrebnim podacima o potonjoj izjavi Ludvighovoj možemo kazati da ona ne odgovara stvarnosti. I sam ministar-predsjednik Tisza više se puta tužio na »pretjeranu domoljubnu revnost« željezničkog osoblja u Slavoniji, čime se »domoljubnoj stvari« nanosi više štete nego koristi. U svom odgovoru ministru trgovine, u vezi s komplikacijama oko željezničke škole u Našicama, ministar-predsjednik konstatira da »tko poznaje nesnošljiv duh željezničkog osoblja u nuzzemljama i zna koliko je taj duh i dosada ovoj naciji stekao neprijatelja, taj može s te strane samo strahovati zbog stvari školovanja djece slavonskih Mađara.«¹³⁶

Istog mišljenja bio je i Margitai József kada govori o susretljivom šefu željezničke stanice u Vrdniku. »Često sam mislio na tog [...] šefa željezničke stanice kada sam prilikom mojih putovanja po Hrvatskoj i Slavoniji vidio kako željezničko osoblje neopravdano provocira putnike koji nisu znali mađarski. Mnogo puta sam želio da svoje zemljake upozorim koliko bi mogli koristiti mađarskoj državnoj ideji učtivim ponašanjem prema nemađarskoj publici.«¹³⁷

Ali se nije samo u Našicama desio slučaj da su u mađarsku školu primana i djeca nemađarskog materinjeg jezika, nego gotovo u svim MÁV-školama u Slavoniji. Nisu slučajne, nego su logično slijedile iz raspoloženja u nuzzemljama, one mjere koje su mjesni organi vlasti poduzimali da bi te učenike uklonili iz željezničkih škola. Incidenti koji su nastali zbog takvih slučajeva obično su izgladeni uz sudjelovanje bana i ugarskog ministra predsjednika. Tako su, na pr., zbog upisivanja nemađarske djece u MÁV-školu u Kameal-Moravicama i u Zemunu mjesni organi vlasti poduzeli korake protiv toga, a kad ih je MÁV prijavio ugarskom ministru-predsjedniku, pokrenuta je čitava bujica dopisivanja. Iz tih spisa proizlazi da je u spomenutim dvjema školama stvarno bilo više učenika nemađarske narodnosti, pa čak i učenika hrvatskog i srpskog materinjeg jezika. Prema ministru trgovine, roditelji te djece su njihov prijem u te škole zatražili pismeno na osnovi 42. §-a hrvatskoga školskog zakona od 1888. i toj su molbi zatim upravitelji tih škola, »uzevši u obzir njenu pravnu osnovu« kao i to da je u školi bilo mjesta, udovoljili. Priznajući prijem te djece, ministar trgovine ipak dokazuje da su i ona, na neki način, u većini mađarskog porijekla, te samo za nekoliko đaka priznaje da su čisto njemačkog porijekla. Na osnovi takvih zaključaka priznaje postupak mjesnih organa vlasti pravovaljanim samo u slučaju osmorice učenika u željezničkoj školi u Kameal-Moravicama, ali ispis tih učenika ne smatra poželjnim u toku 1905/06. šk. god. iz čisto pedagoških razloga, s čime su se najzad i ministar-predsjednik i ban složili, pa je cijela stvar ostala na starom, a mjere mjesnih organa vlasti pokazale se jalovim i bez ikakva rezultata.¹³⁸

Incidenti koji su proistjecali iz upisivanja i nemađarske djece u željezničke škole primorali su upravljače »slavonske akcije« da napokon odrede tko se može primiti u škole pod okriljem Državnih željeznica. Rješenje koje je doneseno samo je ministar-predsjednik u svom pismu hrvatskom banu ovako izrazio: u mađarske željezničke škole u nuzzemljama mogu se primati

¹³⁶ na i. mj.

¹³⁷ Margitai, n. dj.

¹³⁸ OL. ME — 904/1904—XVII.

samo dvije vrste školskih obveznika i to: 1) djeca željezničkog osoblja, ma kakvoga materinjeg jezika ona bila, i 2) djeca mađarskih roditelja, bez obzira na to da li su im roditelji željezničari ili nisu. U istom pismu ministar predsjednik obećaje banu da, »ukoliko bi se pojavila ma kakva opravdana žalba«, poduzet će potrebne mjere da se njeni uzroci uklone.¹³⁹

Međutim, organi željezničke grane »slavonske akcije« nastavili su svojom starom praksom, na što je ban posebnim pismom zatražio da se odluke koje su mu saopćene provede. Taj je zahtjev ban Pejačević obrazložio ovako: »... s obzirom na sadašnju političku situaciju moram dvostruko paziti da ovdje ne nastane nemir i da ga opozicija ne iskoristi za svoje ciljeve.«¹⁴⁰ Sve te poteškoće i nemiri oko organizacije i rada mađarskih škola u Slavoniji doveli su najzad do toga da je ban, na Tiszin zahtjev, u prvoj četvrti 1905, u vezi sa stanjem i pravima mađarskih škola uputio županijskim vlastima i gradskim savjetima prvog stepena okružnicu kojom je — kako on kaže — želio osigurati mađarskim školama »elan i siguran razvitak.«

Prema toj okružnici, u prvoj polovini 1905. radilo je u Hrvatskoj i Slavoniji, pod okriljem MÁV-direkcije, 11 škola i to: 1) u Kameral-Moravicama (dozvoljena 1890. pod br. 6490, a na osnovi 4. odnosno 164. § hrvatskoga školskog zakona od 1888); 2) u Brodu na Savi (br. 8158, 1894); 3) u Našicama (br. 12894, 1904); 4) N. Dalju (br. 17.894, 1904); 5) u Vinkovcima (br. 16945, 1894); 6) u Mitrovici (br. 12894, 1904); 7) u Indiji (br. 14872, 1904); 8) u Rumi (br. 12894, 1904); 9) u Zagrebu (br. 12466, 1896); 10) u Osijeku (br. 11771, 1897); 11) u Zemunu (16945, 1894). Prema općim odredbama okružnice:

Nastavni planovi sviju mađarskih privatnih škola propisani su banskim pismom br. 3375 (predsj. od 19. septembra 1904. Nastavni plan je sadržavao toliko gradiva koliko se predavalo i u školama s pravom javnosti (50. § spomenutoga školskog zakona).

Svaka školska općina mora da raspolaže školskim odborom, pa tako treba i za mađarske škole osnovati školske odbore (§ 174 istoga školskog zakona).

I za mađarske škole moraju se točno odrediti područja školskih općina, koja bi obuhvatala onaj kraj iz kojega su djeca obavezna pohađati školu dotične općine (26. odnosno § 3 hrvatskoga školskog zakona). I popisivanje djece za mađarsku školu treba izvršiti s potpunom strogošću i pri tom uzeti u obzir koja djeca mogu te škole polaziti. Prema tome, željezničke škole mogu polaziti:

a) djeca željezničkih činovnika i osoblja, b) djeca ostalih činovnika čiji je materinji jezik mađarski i c) ostala djeca dotične školske općine, kojih to roditelji po § 42 hrvatskoga školskog zakona pismeno zatraže.

Popis školskih obveznika u pojedinim mađarskim školama dužna školska su ravnateljstva u ovjerenoj kopiji, odnosno prijepisu, poslati nadležnim vlastima, da bi ih druge škole mogle brisati iz svojih popisa.

Školsko-pedagoško osoblje dužno je dokazati svoje ugarsko državljanstvo, odgovarajuću školsku spremu i poznavanje hrvatsko-srpskog jezika.

¹³⁹⁻¹⁴⁰. OL. ME — 151/1905—XVI.

Oni koji taj jezik ne bi znali, obvezani su da u roku od jedne godine polože ispit, jer se u protivnom slučaju imaju odstraniti.

Učitelji školske općine dužni su neopravdano odsutne učenike prijaviti školskom odboru, koji će to »prema potrebi« javiti dalje političkim vlastima. U školu jedne vjeroispovijesti djeca druge vjeroispovijesti mogu se primiti samo s odobrenjem zemaljske vlade. Predavanje vjeronauka ima se vršiti na materinjem jeziku.

Hrvatski jezik je u svim mađarskim školama obavezni predmet. Ukoliko škola ne raspolaže za to odgovarajućim stručnjakom, ima se za predavanje hrvatskog jezika zamoliti učitelj osnovne škole (uz odgovarajući honorar). Udžbenici mađarskih škola moraju se podudarati s udžbenicima ostalih osnovnih škola takvog karaktera (§ 8. hrvatskoga školskog zakona).

Svaku promjenu treba preko političkih vlasti javiti zemaljskoj vladi.

Okružnica stavlja u dužnost županijskim školskim nadzornicima da opremu, rad i razvitak mađarskih škola pažljivo prate i da odstrane svaku prepreku za razvitak tih škola.¹⁴¹

Banska okružnica je zaista mnogo pomogla razvitku mađarskih škola, ali ne toliko koliko su to upravljači »slavonske akcije« priželjkivali i očekivali. Hrvatske mjesne vlasti u mnogo su slučajeva i dalje provodile staru praksu, te su zahtjevima okružnice samo tu i tamo udovoljavale. (Spomenutoj okružnici priključeno je više dopuna, ali u njihovo se razmatranje ne možemo upustiti.)

Pa ni mađarski faktori nisu se držali okružnice, pogotovu što se tiče upućenosti njihovih učitelja u znanje hrvatskog jezika. Zato je hrvatski ban jednim pismom zahtijevao provođenje toga zahtjeva. Ugarski ministar-predsjednik je u svom odgovoru pokušao da se opravda. On je tvrdio da 1905. od 27 učitelja, zaposlenih u slavonskim MÁV-školama, 17 ima spremu iz hrvatskog jezika, a od preostalih deset, 2 »dobro« vladaju jezikom; prema tome, ima samo 8 takvih koji su tada počeli učiti hrvatski. Obećao je da će spomenutih 10 učitelja položiti ispit iz hrvatskog jezika u toku jedne godine.

Izvršavanje one točke okružnice koja obrađuje školske okruge za mađarske škole dovelo je do novih smutnja. Naime, određivanje školskih općina za mađarske škole teklo je baš u ono vrijeme kada je hrvatska javnost bila najviše uznemirena zbog novoga koraka mađarskog imperijalizma u obliku Kossuthove »željezničarske pragmatike«, kojom se nastojalo mađarski jezik ozakoniti kao službeni na željeznicama u Hrvatskoj i Slavoniji. Bilo je to u prvoj polovini 1907. Na vlasti je još ban Pejačević s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Na čelu odjela za nastavu i bogoštovlje hrvatske zemaljske vlade stoji tada Milan Rojc, koji je u toj atmosferi zaista nastojao da postigne stanovitu kontrolu nad mađarskim školstvom u Slavoniji i da ga regulira. To odgovara stvarnosti; nije istinita tvrdnja kojom je ugarski ministar-predsjednik Wekerle, u svom pismu upućenom banu poslije pada »narodne vlade«, pokušao sasvim negativno prikazati, naime, da je »predstojnik Rojcz broj učenika mađarskih škola pokušao različitim mjerama smanjiti na minimum«.¹⁴² Rojc je doista poduzeo korake da bi smanjio broj učenika u mađarskim školama, ali se sve to ima tumačiti tako da je Rojc htio postići odstranjivanje ne-

¹⁴¹, na i. mj.

¹⁴² OL. ME — 1208—XVI/1907 — br. 4486.

mađarske djece (naročito hrvatske i srpske) iz tih škola i uputiti ih u hrvatske i srpske škole, a da nije imao nikakve primjedbe protiv toga da mađarska djeca polaze mađarske škole. On je i prilikom određivanja školskih okruga (općina) i svojim odlukama o udžbenicima i školskoj opremi pristupio kontroli i stanovitoj kanalizaciji u djelatnosti tih škola, bojeći se da one umjesto pravih pedagoških ustanova ne postanu sredstva ekspanzije mađarskog imperijalizma. Međutim, »Rojcz-era« nije potrajala dugo. »Narodna vlada« (vlada Hrvatsko-srpske koalicije), zbog uvrede nanesene hrvatskom narodu željezničarskom pragmatikom«, je 27. juna 1907. predala ostavku i tako je s čela odjela za nastavu i vjerske poslove nestao i predstojnik Milan Rojc.

Ministar trgovine i Direkcija Mađarskih državnih željeznica smatrali su naredbu banske okružnice, na osnovi koje je trebalo odrediti školske okruge (općine) i za mađarske škole, nezakonitom jer ona ne uzima u obzir da MÁV-škole nisu stvorene na temelju obaveze prema kojoj općine treba da na svom području otvore škole (nisu stvorene na osnovu § 26 hrvatskoga školskog zakona koji govori o školskim općinama), nego ih je otvorio MÁV kao privatno-pravna osoba i zato za njih važi § 104 istog zakona, koji sadrži odredbe o privatnim školama, te § 4 gdje se govori o pravu roditelja da slobodno biraju školu u koju će svoje dijete upisati. Iako se ti faktori nisu složili s obavezom određivanja školskih okruga i za mađarske škole, oni su pod utjecajem situacije ipak bili primorani da pristanu na spomenutu naredbu banske okružnice i da učestvuju u njegovu provođenju. Uzevši u obzir sve okolnosti, MÁV je poduzeo potrebne mjere i planove svojih školskih okruga (općina) izradio na vrijeme.

Prilikom izrade tih planova organi MÁV-a imali su pred očima dvije stvari: odredili su okrug otkuda su učenici putovali u pojedine škole vlakom i okrug otkuda su dolazili pješke. S obzirom na pješaćenje uzeto je u obzir ono naređenje § 4 hrvatskoga školskog zakona koje uzima u obzir maksimalno 4 km. pješaćenja, odnosno 45 minuta hoda, i to tako da su granicu školskog okruga za učenike koji su dolazili u školu vlakom odredili od željeznice na 4 km hoda, dok put učinjen do škole željeznicom nije uzet u obzir.

Kako iz pisma ministra trgovine ministru-predsjedniku Wekkerleu od 18. februara 1907. proizlazi, MÁV je svoje planove o školskim okruzima za svoje škole na vrijeme poslao hrvatskoj vladi, koja ih je sve redom odbila kao neodgovarajuće.¹⁴³

Banska vlada izdala je u isto vrijeme naredbu kojom se zabranjuje određivanje školskih okruga u daljini koja bi od škole do periferije općine bila veća od 4 km. U uvodu naredbe kaže se da određivanje školskih okruga ne može dovesti do toga da se sprečava posjećivanje škola, a naročito ne u takvoj zemlji, gdje od 351 754 školskih obveznika polazi školu 118 761. Roditelji se na osnovi školskog zakona mogu primorati da im djeca polaze školu, ali u koju će je školu upisati zavisi od njihove slobodne volje.¹⁴⁴

¹⁴³ na i. mj.

¹⁴⁴ Službeni glasnik 1907, 27. V (naredba br. 10.772).

U slavonskim MÁV-školama je šk. god. 1906/7. 2532 učenika učestvovalo u nastavi na mađarskom jeziku. Od njih je 943 bilo iz provincije (543 djeca željezničara, 598 djeca Nemađara), koji su dolazili vlakom, odnosno običnim kolima iz daljine veće od 4 km. Izvršavanje naredbe banske vlade imalo bi za posljedicu da 943 učenika otpadne iz MÁV-škola, što bi u praksi značilo zatvaranje 14 učionica i cijele škole u Našicama. Budući da je ministar trgovine bio uvjeren da se »u granicama zemalja ugarske svete krune takvo protumađarsko i samovoljno naređenje ne može primiti k znanju«, on je posebnim pismom zatražio od ministra-predsjednika Wekkerlea da »svojim odlučnim stavom isposluje« kod bana dopuštenje za školske okruge što ih je sam MÁV za svoje škole odredio, jer je osnovna stvar »i osnovni princip nacionalne ravnopravnosti da se osnovno obrazovanje stječe na materinjem jeziku«. Ministar trgovine je u tom pismu istakao i svoju spremnost da — ako to i sam Wekkerle smatra korisnim — »eventualno zabrani da se u željezničke škole primaju ubuduće hrvatska i srpska djeca, ukoliko im roditelji nisu željezničari«. ¹⁴⁵ Iako je ministar trgovine tu spremnost na više mjesta izrazio, on na njenu realizaciju nije mogao ozbiljno pomišljati — barem tako smo konstatairali — nego ju je više isticao zbog taktike.

Pošto je hrvatska zemaljska vlada redom odbacila sve planove MÁV-a koje je on za okruge svojih škola izradio, ona je sama počela određivati okruge putem posebne komisije (odbora). Početak ove djelatnosti obilježava vladino uputstvo broj 7201 od 4. aprila 1907. o određivanju školskog okruga za MÁV-školu u K. Moravicama. Bilo je jasno da će se ta praksa primijeniti i kod ostalih mađarskih škola u Slavoniji. Zato je ministar trgovine, da ih zemaljska vlada ne bi stavila pred »gotov čin«, zatražio od ministra-predsjednika »da brzo potraži bana i da ga zamoli da planirano određivanje školskih okruga (putem komisija; J. G.) spriječi«, što je Wekkerle u maju 1907. i učinio. ¹⁴⁶

Ban Pejačević je u svom odgovoru naglasio da je, iako se određivanje sada nepoželjnih školskih okruga kod mađarskih škola u Slavoniji i Hrvatskoj provodi na osnovi 1905. stvorenog sporazuma između ugarskog ministra trgovine i ministra-predsjednika Istvána Tisze s jedne te hrvatskog bana s druge strane, spreman pregovarati o stavljanju toga sporazuma izvan snage.

Određivanje školskih okruga za mađarske škole u Slavoniji teklo je u međuvremenu dalje. Iz jednog pisma (broj 44393/I) od 6. juna 1907. saznajemo da su »dosada održani pregovori u K. Moravicama, Novom Dalju, Našicama, Vinkovcima i u Zagrebu, i pošto su komisije dobile stroga uputstva, Državne željeznice nemaju mogućnosti da protiv određivanja školskih okruga njihovim školama, protivno njihovim interesima, protestiraju [...] i svoj stav realiziraju«. ¹⁴⁷

Isključenje iz MÁV-škola onih učenika koji stanuju u daljini većoj od 4 km. hrvatski su listovi tretirali kao svršene činjenice. To je među zainteresiranim roditeljima izazvalo »pomutnju«. Dijelom na poticaj činovnika Državnih željeznica, a dijelom samoinicijativno, ti su se roditelji svojim

¹⁴⁵ OL. ME — 1028/1907—XVI.

¹⁴⁶ na i. mj.

¹⁴⁷ OL. ME — 1028/1907 — XVI — br. 2788.

molbama obratili ministru trgovine i od njega »zatražili zaštitu protiv planiranih mjera«. Ministar trgovine je sve molbe poslao ministru-predsjedniku radi poduzimanja potrebnih koraka. U jednom takvom podnesku, na primjer, pravoslavna crkvena općina iz Indije moli da školski obveznici srpskog materinjeg jezika budu i nadalje »primani« u škole Mađarskih državnih željeznica. »Naročito inteligentniji Srbi-roditelji daju svoju djecu rado u škole Državnih željeznica« — komentira tu činjenicu ministar trgovine — »jer vide da im djeca sa znanjem mađarskog jezika gledaju u sigurnu budućnost. Sami su srpski popovi ti koji upisuju svoju djecu u MÁV-škole, bude i među svojim vjernicima simpatije prema mađarskim školama.« Iz njegovog pisma saznajemo da je u MÁV-školama »djece neželjezničara-Hrvata bilo manje« i da »su oni mnogo suzdržljiviji«. ¹⁴⁸

Inspiriran željom da rad mađarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji u stanovitoj mjeri regulira, M. Rojc je pristupio različnim »formalnim ograničenjima«. Tako je, na primjer, naredio da roditelji izraze spremnost o upisivanju svoje djece u mađarsku školu pred općinskim vlastima i da svoju izjavu o tome pred njima potpišu. Na taj se način mjesnim vlastima pružila prilika da utvrde da li dotični roditelji daju djecu u mađarsku školu po svojoj inicijativi ili po nagovoru i da spriječe priliv srpske i hrvatske djece u mađarske škole. To je dijelom odgovaralo i interesu mađarske djece, jer dok je u tim školama bilo dosta nemađarske djece, dotle je znatan broj mađarske djece ostao bez naobrazbe na materinjem jeziku.

Zanimljiva je situacija nastala i s obzirom na nastavni plan i udžbenike. Vlasnici mađarskih škola u Slavoniji sastavili su na početku akcije posebni plan za te ustanove. Svojedobno je taj plan odobrio i hrvatski ban s obrazloženjem da on sadrži toliko građe koliko i plan za škole s pravom javnosti. Naredio je da nastava u svim mađarskim školama na području Hrvatske i Slavonije teče na osnovi toga plana. Vlasnici škola otpočeli su, dakle, izradu specijalnih čitanaka, udžbenika historije i geografije. Dok te knjige ne budu gotove, ban je odobrio upotrebu udžbenika mađarskih državnih škola u Ugarskoj. Tu su privremenu dozvolu zatim iz godine u godinu ponovo isposlovali i produžavali. U stvari, oni se nisu baš mnogo žurili s izradbom novih udžbenika, jer iz udžbenika upotrijebljenih u mađarskim državnim školama moglo se lakše odgajati djecu u onom duhu koji je i bio glavni cilj »slavonske akcije«. Rojc je izradu novih udžbenika smatrao »vrlo sporom«, te je požurivao svršetak posla, da bi se tako nastava u mađarskim školama odvijala napokon na temelju knjiga »odobrenih« od banske vlade. Da svom požurivanju dade odgovarajuću snagu, on je odobrenje za 12 novih mađarskih škola uvjetovao svršetkom rada na novim udžbenicima.

Rojc je nastojao da sazna i to kako stvari stoje oko mapa u tim školama. Naime, mađarske škole u nuzzemljama bile su snabdjevene geografskim i političkim mapama Ugarske i Evrope još 1904. Ugarska je na njima bila predstavljena kao cjelina. Hrvatska i Slavonija bile su od prave Ugarske odvojene samo nešto debljom linijom negoli županije međusobno, a na karti Evrope bila je cijela Ugarska obojena istom bojom. Rojc je stavljao primjedbe naročito u vezi s tom posljednjom mapom, ističući pri tom da istim

¹⁴⁸ na i. mj., br. 3965.

pravom kojim je Ugarska prikazana u drugoj boji nego Austrija, treba da se i Hrvatska i Slavonija označe bojom koja bi se razlikovala od one kojom je obojena Ugarska. U vezi s naobrazbom pedagoškog osoblja u tim školama, Rojc je zastupao mišljenje da ispite iz hrvatskog jezika ne mogu učitelji polagati u učiteljskim školama u Međimurju, Baji i Temišvaru, nego pred ispitnom komisijom Kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Na osnovi ovdje iznesenih činjenica jasno se vidi da je Rojc, iskorištavajući tadašnju političku atmosferu, htio agilnom regulacijom djelatnosti mađarskih škola likvidirati one zaostatke i zloupotrebe na tom području koje su vlasnici tih škola namjerno podržavali, te mađarske škole uključiti u školski sistem Hrvatske i Slavonije, kako nastava u njima ne bi bila sasvim suprotna interesima tih zemalja. Taj svoj posao nije mogao izvršiti, jer je ban Pejačević zbog »željezničarske pragmatike« 27. juna 1907. odstupio a s njim i »narodna vlada«, čiji je predstojnik bio i Milan Rojc. Nastupila je vladavina bana Rakodczaya i uslijedila propast gotovo svih mjera koje je Rojc poduzeo.

Poslije Rojčeva odlaska rukovodioci su »slavonske akcije« odmah uzna-stojali da isposluju stavljanje izvan snage njegovih odredaba. Wekkerle je u tu svrhu pregovarao s novim banom neposredno poslije njegove instalacije i zatim posebnim pismom zahtijevao da se u smislu njihova dogovora »izliječe uvrede«. U svom prilično dugom pismu, pozivajući se na hrvatski školski zakon, Wekkerle iznosi svoju žalbu zbog zabrane primanja srpske i hrvatske djece u mađarske škole, ali je uza sve to naredio da: a) u škole Julijanskog društva uopće ne primaju srpsku i hrvatsku djecu; b) u MÁV-škole upisuju takve učenike samo u slučaju ako je roditelj željezničar i c) u reformirane škole uzimaju samo djecu reformirane vjeroispovijesti.

Wekkerle je zahtijevao povlačenje naredbe da roditelji potpisuju izjavu o upisivanju svoga djeteta u mađarsku školu pred mjesnim vlastima i stavljanje izvan snage upisa u školu za vrijeme »Rojčeve ere«. Što se tiče udžbenika, ministar-predsjednik moli strpljenje, a u odnosu na mape zahtijeva nastavak »stare prakse«.¹⁴⁹

Kao rezultat usmenog dogovora i opsežnog pisma ministra-predsjednika, hrvatski je ban svojim naredbama br. 2292 od 25. augusta 1907, br. 17 081. od 14. sept. 1907, br. 17 240 od 15. sept. 1907. stavio uglavnom izvan snage Rojčeve odredbe.

Međutim, te nove naredbe nisu donijele potpunu radost upravljačima »slavonske akcije«. Naime, naredba br. 17081. od 14. septembra 1907. shvaća ono što je ministar-predsjednik u svom pismu naveo tako da se u Julijanske škole mogu upisivati samo djeca Mađara, u MÁV-škole samo djeca željezničara i u reformirane škole samo djeca reformirane vjere, a da prijem svakoga drugog djeteta zavisi od posebnog dopuštenja zemaljske vlade. Zato su direkcija Mađarskih državnih željeznica i ministar trgovine Kossuth Ferenc digli optužbu kod Wekkerlea. Kossuth je tom prilikom oštro istupio protiv toga da je »djeci mađarskih roditelja, za to da bi bila primljena u školu Državnih željeznica na području ugarske države, potrebna banska dozvola« i zahtijevao takav ispravak banske naredbe da bi se u željezničke škole otada mogla primati:

¹⁴⁹ na i. mj., br. 4486.

a) djeca MÁV-osoblja, bez obzira na to kakve su im roditelji narodnosti; b) djeca mađarskih roditelja bez obzira na zanimanje roditelja; c) djeca svih ostalih roditelja samo banskom dozvolom.¹⁵⁰

Nakon žalbi vlasnika mađarskih škola u Slavoniji, odjel za nastavu i bogoštovlje hrvatske zemaljske vlade povukao je svojom naredbom br. 7317 od 5. aprila 1908. prijašnju naredbu i »prepustio volji roditelja i njihovih zamjenika [...] da izaberu one osnovne škole u koje žele upisati svoju djecu.«¹⁵¹

S pomoću tih brojnih »intervencija« i državnog pritiska upravljači »slavonske akcije« uspjeli su da se najzad opet vrate »staroj praksi« i da mađarske škole u Slavoniji organiziraju tako kako je to ciljevima akcije najviše odgovaralo. Ban Pavao Rauch, »prijatelj Mađara«, kako ga Wekkerle i ministar trgovine u svom dopisivanju često nazivaju, »u svakom je pogledu na umirujući način regulirao« status mađarskih škola u hrvatskim zemljama,¹⁵² pa je od toga vremena »o smutnjama« oko tih škola jedva što poznato. Nove prilike omogućile su zatim potpunu izgradnju školskog sistema »slavonske akcije« u zuzemljama, štaviše, i njihovo proširenje na Bosnu i Hercegovinu. Taj smireniji razvoj, praćen nedostatkom interesantnijih događaja, pa i uski okvir ove studije čine suvišnim nastavljanje ovog prikaza. Zbog toga prelazimo na njihovo kratko karakteriziranje i na opis treće grane »slavonske akcije«, kojoj je glavni činilac bilo Julijansko društvo.

Prema već više puta spomenutom hrvatskom školskom zakonu, škole su u Hrvatskoj i Slavoniji bile državne, općinske, crkvene i privatne. Državne i općinske škole imale su pravo javnosti, škole u rukama crkve samo ako su odgovarale stanovitim zahtjevima, a privatne škole nisu to pravo uopće imale. Rad privatnih škola ovisio je o posebnoj dozvoli »zemaljske vlade« i ovim uvjetima:

1) učitelji, zaposleni u njima, moraju raspolagati diplomom stečenom u nekoj od učiteljskih škola u Monarhiji;

2) morali su biti neporočni u pogledu kaznenog zakona kao i u pogledu morala;

3) nastavni plan privatnih škola nije se po materiji smio razlikovati od plana pučkih škola koje su imale pravo javnosti;

4) u zdravstvenom su pogledu morali biti besprijekorni;

5) trebalo je odrediti njihovu vjersku pripadnost i držati se toga da je za prijem učenika druge vjere potrebna posebna dozvola »zemaljske vlade«;

6) upraviteljstva tih škola bila su dužna da svaku promjenu jave zemaljskoj vladi«.

Ban je privatne škole Državnih željeznica u početku dozvolio pod uvjetom da će ih polaziti isključivo djeca onih željezničara-Mađara koji rade na slavonskim linijama Mađarskih državnih željeznica. Tom su zahtjevu one do 1905, dok su bile podložne Segedinskoj željezničkoj upravi, i udovoljavale. God. 1905. — kako nam je to poznato — i te su škole bile uključene u »slavonsku akciju« i stavljene pod neposrednu upravu same željezničke direkcije. »Od toga vremena« — kaže Margitai — »otpočeo je savjestan rad.« Točnije,

¹⁵⁰ na i. mj., br. 4988.

¹⁵¹ OL. ME — 297 — XVI/908.

¹⁵² OL. ME — 297 — XVI/908 — br. 2675.

dok su MÁV-škole dotada služile tome da djeca mađarskih željezničara u Slavoniji mogu učestvovati u nastavi na mađarskom jeziku — a za to vrijeme ih hrvatska štampa nije gotovo ni zapažala —, dotle su one poslije 1905, zajedno s ostalim ustanovama »slavonske akcije«, postale sredstvo imperijalističke ekspanzije mađarskih vladajućih klasa i »mađarske državne ideje«, tj. mađarske šovinističke ideologije u Hrvatskoj i Slavoniji.

Ove ekspanzionističke ciljeve posvjedočuje činjenica da je te škole, pored djece Mađara-željezničara i neželjezničara, polazio i znatan broj djece nemađarskih roditelja, štaviše, u većem broju i djeca Srba i Hrvata. »Takav roditelj — kaže Margitai o roditeljima nemađarskog porijekla — »gleda u prvom redu budućnost svoje djece [...] te ih već i zato rado upisuje u MÁV-škole, jer će ondje imati prilike da nauče i mađarski. A to, dakako, nije mala prednost za djecu hrvatskih odnosno srpskih roditelja, koja zahvaljujući svom znanju mađarskog jezika mogu dobro napredovati i postati stručni radnici, željeznički čuvari, [...] strojovođe, portiri, pa, štaviše, i željeznički činovnici (!)«¹⁵³

Kada je hrvatska štampa te škole napadala i optuživala ih zbog mađarizacije, ona je prvenstveno imala pravo u tom smislu da su te škole kao eksponenti »mađarske državne ideje« u nuzzemljama, svojim besplatnim snabdjevanjem, višim nivoom itd. neutralizirale neke slojeve hrvatskog i srpskog stanovništva u borbi protiv mađarskog imperijalizma, a mađarske slojeve naoružale ekspanzionističkom ideologijom mađarske imperijalne »misli«. Što se tih škola uopće tiče, treba smatrati ispravnim mišljenje izneseno u knjizi J. Gorničića-Brdovačkog: »Da su učenici u svim tim mađarizatorskim školama bili snabdjeveni najrazličitijim učevnim pomagalicama, a njihovim roditeljima davane mnoge beneficije, o tome ne treba potanje raspravljati. Ali tom mađarizacijom nisu, međutim, postignuti veliki rezultati, štoviše, te škole kao mješovite bile su leglo i početak razvratnosti među mladeži.«¹⁵⁴

3.

Prilikom organiziranja »slavonske akcije« postavilo se pitanje odgoja Mađara-katolika u Slavoniji. U tom pogledu pojavila se mogućnost dvaju rješenja: ili će se na licu mjesta osnovati »društva za spasavanje Mađara« i u tom bi slučaju ona organizirala škole, ili će se u Budimpešti organizirati društvo zemaljskog značaja, koje će »posao oko spasavanja Mađara« u Slavoniji vršiti uz državnu pomoć, oslanjajući se »na banovu dobru volju«. Sam ministar-predsjednik Tisza zalagao se za potonje rješenje, te je odluka pala u prilog druge varijante.¹⁵⁵

¹⁵³ Margitai, n. dj.

¹⁵⁴ J. Gorničić — Brdovački, Razvitak željeznica u Hrvatskoj, Zagreb 1952, 159.

¹⁵⁵ Petri, n. dj., 11, tvrdi da ideja novog društva i samo njegovo ime potječu od K. Klebelsberga. Taj smatra fra Julijana u pravilima društva uzorom ljubavi prema »rasi«.

Organizacija društva tekla je s pomoću dopisivanja, sjednica itd. u potpunoj tajnosti.¹⁵⁶ Poslije toga pripremnog rada najzad je 16. aprila 1904. došao red i na osnivačku skupštinu društva, koju je Margitai Jozsef opisao ovako: »U svečanoj dvorani Nacionalnog muzeja [...] skupilo se društvo koje se sastojalo uglavnom od magnata, crkvene hijerarhije, nekoliko bivših ministara, činovnika u ministarstvima i pisaca, da bi saslušali referate grofa Széchenyi Bele (sina Széchenyi Istvána), opata Kollányi Ferenc i dra Pekar Gyule o ciljevima društva, o fratru Julijanu, koji je izabran za uzor, i o pripremama za organizaciju društva.«¹⁵⁷

Odbor, izabran na osnivačkoj skupštini, sastojao se od samih aristokrata, veleposjednika i političara (grof Andrassy Gyula, knez Eszterházi Miklos, grof Majláth József, grof Széchenyi Béla, Széll Kálmán, Darányi Ignác i dr.). Za predsjednika je izabran grof Széchenyi Béla, predsjednikom uprave Tarkovich József, poslovođom-direktorom grof Klebelsberg Kuno. Otvoreno priznati cilj izrečena je »kulturna obrana Mađara u tuđini«. Naš zadatak je govoriti samo o radu Julijanske organizacije u periodu od osnivanja do prvoga svjetskog rata, s kratkom nadopunom o vremenu prvoga svjetskog rata, te ćemo zato u toku izlaganja samo tu i tamo ukazati na neke epizode u daljoj djelatnosti društva između dva rata.

U interesu uspješnog rješavanja svojih zadataka, Julijansko društvo je u početku svoga rada pristupilo orijentaciji (kao i MÁV) i studiranju situacije na terenu gdje će svoju djelatnost razvijati. Statistiku o raspodjeli i broju školskih obveznika u Hrvatskoj i Slavoniji sastavili su suradnici Zemaljskoga statističkog zavoda, dijelom na osnovu hrvatskih statistika, dijelom na osnovu mjesnog proučavanja situacije. Proučavanje situacije znači i u tom slučaju obilaženje katoličkih mađarskih naselja u Slavoniji od strane Margitai-a. Zapravo, on je i organizirao školsku mrežu Julijanskih škola u Slavoniji.

Prvi korak prema organiziranju Julijanskih škola u Slavoniji bilo je ispoljavanje dozvole za njihovo otvaranje. U tu je svrhu upotrijebljena ova metoda: najprije su pojedine općine (sela) molile od Julijanskog društva da ih ono primi pod svoje okrilje, potom je uprava društva, priključivši te spise svojoj molbi, uputila svoju molbu preko županijskih školskih nadzorničtva Odsjeku za nastavu i bogoštovlje Zemaljske vlade (bilo je i takvih slučajeva da su, na poticaj Julijanskog društva, i same općine neposredno upućivale molbe zemaljskoj vladi). Tako su, na primjer, Mađari i Nijemci iz Čakovca u svom pismu od 8. septembra 1908. molili Julijansko društvo da im osigura mađarsku školu, obrazlažući to time da su njihovi školski obveznici, kojih ima 61, »izloženi žalosnoj mogućnosti pohrvaćenja«. Ako Društvo ne poduzme

¹⁵⁶ Kelényi Nándor, bilježnik iz Vukovara, ovako je opisao pripremni sastanak društva: »Jednom sam primio neko ilegalno pismo s pozivom da u stanovito vrijeme dođem na jednu adresu u Budimpešti. Potpis je bio nečitljiv«. O tome što je na tom potajnom sastanku vidio, Kelényi kaže: »Za nekoliko minuta došao je jedan gospodin. Predstavili smo se promrmljavši svoja imena... Dolazila su druga gospoda... Zatim su došle dvije velike osobe... One nisu mrmljale, nego su jasno izrekle svoja imena: biskup Gábor Antal lično, reformirani svećenik Földváry Jenő lično. Zatim su došli katolički biskup Várady Árpád i opat Kollányi Ferenc iz Jaka, a najzad se pojavio i domaćin Pekár Gyula, narodni zastupnik. Sjednica je otpočela.« (Agoston, n. dj.)

¹⁵⁷ Margitai, n. dj., 15.

konkretne mjere, ta će mađarska i njemačka djeca (kao i kasnije generacije) »biti izgubljena za mađarstvo«.¹⁵⁸

Organiziranje julijanskih škola odvijalo se u tri pravca:

1) Otvarane su na takvim mjestima gdje dotada mađarske škole nije uopće bilo. U takvim je slučajevima Margitai najprije prostudirao »teren« i odredio točno broj školskih obveznika, podnio molbu za dozvolu da Julijansko društvo u dotičnom mjestu otvori školu i kupio zemljište gdje će se nova škola izgraditi ili već gotovu zgradu. Za septembar je obično stigla i školska oprema i nastavnik, te je rad, ponekad uz manje smetnje, i otpočeo.

Često su i slavonski mađarski, odnosno mađaronski, veleposjednici potpomogli organiziranje nove škole; takav se slučaj desio u Donjem Miholjcu. Prilikom čitanja opisa koji daje Margitai o tom slučaju mogu se naslutiti mađarska imperijalistička nastojanja prema Slavoniji: »Donji Miholjac leži tri kilometra od mađarske granice i u posljednje je vrijeme povezan sa županijom Baranjom preko željezničke pruge Pečuh—Donji Miholjac. Vlakovi prelaze u Slavoniju preko željezničkog mosta na Dravi. Ta željeznica ima zadaću da obnovi veze između Baranje i stanovništva u njenim starim prekodravskim dijelovima i tako uže priveže Ugarskoj taj dio Slavonije koji su okolnosti i nemarnost predaka isključili iz tijela domovine.«¹⁵⁹

Mjesto za julijansku školu u Donjem Miholjcu dao je grof Majláth. Taj slučaj Margitai opisuje ovako: »Kada sam iznio plemenitom grofu svoje tegobe u pitanju školske zgrade, pozvao je svog ekonomu da se s njim posavjetuje o zgradi koja bi bila pogodna za smještaj škole. Ekonom je nedaleko od grofova dvorca pronašao prikladnu zgradu, koju je grof kupio, pregradio i prepustio školi.«¹⁶⁰

2) Prilikom izgradnje julijanskih škola u Slavoniji došlo je i do preuređenja mađarskih općinskih škola u julijanske. Ako se uzme u obzir da je ovdje bilo riječi o pretvaranju škola s pravom javnosti u škole koje takvim pravom u Hrvatskoj i Slavoniji nisu raspolagale, organizatori su morali naići na manje poteškoće. Za uspjeh molbi, kojima se nastojalo ishoditi dopuštenje za takve promjene, gotovo je u svakom slučaju bio potreban autoritet ministra-predsjednika. Primjer je za to, među ostalim, pismo koje je Wekkerle 1907. poslao banu moleći ga za pristanak da se »s pedagoške strane uopće neodgovarajuće« općinske škole Terezinopolja, Budakovca i Novoga Gradca (u Virovitičkoj županiji), pretvore u julijanske.

3) Pretvaranje škola na pustarama u julijanske, odnosno otvaranje novih julijanskih škola na pustarama bio je znatno lakši zadatak. Uzrok je u tome što je julijansko društvo ovdje uživalo pomoć slavonskih veleposjednika s velikim utjecajem (Janković, Janković-Bešan, Majláth, Guttman, Tüköry i dr.). Julijanske škole na veleposjedima zapravo su organizirali i izdržavali Julijansko društvo i veleposjednici-vlasnici, odnosno zakupci, tako da je školsku zgradu, učiteljski stan, gorivo itd. posudio vlasnik-veleposjednik, odnosno

¹⁵⁸ Nije nezanimljivo spomenuti da su otvaranje najvećeg broja škola odobrili ban L. Pejačević u vrijeme koje je prethodilo željezničarskoj pragmatici i ban Pavao Rauch. (OL. ME — 297/XVI, 1908.)

¹⁵⁹ Margitai, n. dj., stalno citira Pesty Frigyesa i njegov je tekst potpuno prožet duhom Pestyjevih djela.

¹⁶⁰ na i. mj., 186 i 196.

zakupac, a troškove učiteljskih plaća i školske opreme podmirivalo je Julijansko društvo iz svog budžeta.

Ugarska vlada je za organiziranje i održavanje julijanskih škola u periodu poslije januarske konferencije (1904) davala godišnje 100 000 kruna subvencije. Ta je svota, pored posebnih, pojedinačno datih svota od vlade, uz pomoć slavonskih veleposjednika, te pored pomoći članova osnivača društva i županija bila dovoljna da Julijansko društvo odgovori svom zadatku. Osim godišnje subvencije vlada je potpomagala Društvo posebnim svotama, različitim popustima na pošti, na željeznici itd.

Na primjer, na molbu, kojom je Julijansko društvo 16. IX 1907. tražilo od vlade da mu se, u toku od tri godine, odobri pomoć od 1500 ft. godišnje, vlada je donijela pozitivnu odluku i društvo je zatraženu svotu dobilo.¹⁶¹

U jednoj svojoj molbi iz 1906. društvo je tražilo popust na pošti. U obrazloženju kaže da se ta pomoć nije prije zato tražila jer se »iz političkih razloga nije činilo poželjnim podnijeti molbu, da se ne bi onda dok je još društvo bilo mlado i dok u Slavoniji još nije pustilo svoje korijenje ispostavilo da se nalazi u uskoj vezi s državom«. God. 1906. stanje se već izmijenilo, »društvo je kod kuće i u nuzemljama tako duboko pustilo svoje korijenje« da mu eventualni napadi već ne mogu naškoditi. Ali društvo moli tu pomoć i zato jer se dopisivanje uvelike povećalo¹⁶² pa mu to uzrokuje velike troškove. Wekkerle je tu molbu preporučio ministru trgovine,¹⁶³ prema čijoj odluci je »besplatno dopisivanje društva takvog opsega uz kakav se tom istom povlasticom koristi i njemu slično Mađarsko zemaljsko društvo škola (Országos Magyar Iskola Egyesület)«. ¹⁶⁴ To jest, na osnovi te dozvole, »obična pisma, koja društvo šalje u pitanjima nastave i prosvjete faktorima koji također uživaju pravo na besplatno dopisivanje« pošta prenosi besplatno.¹⁶⁵ Uzevši u obzir svoju opsežnu korespondenciju, društvo, dakako, nije bilo zadovoljno s tom ograničenom povlasticom, te je na temelju nove molbe dobilo pravo da za svu svoju korespondenciju ne plaća na pošti ništa.¹⁶⁶

Julijansko društvo je u Slavoniji i u Bosni (ovdje samo 1—2 škole) raspolagalo sa 75 škola, koje su 1914. već radile sa 144 pedagoga. One su postojale u ovim mjestima: pustara Aladár (2 pedagoga), Donji Miholjac (3), Antunovac (2), Babinac, Babinagora (2), Bedenik (1), Bungula (1), Bjelina (1), Borova, Brčko (3), Brestovac, Brinjani (1), Budakovac (1), Čakovec (2), pustara Čermernica (1), Daruvar (3), Dežanovac, Dragutinovac (1), Drenje, Erdővég (2), Gačište (2), Galovac (2), pustara Glozde (1), Govedepolje, pustara Gradina (1), Grbavac (2), Grubišnopolje (2), Hrtkovci (3), Humljani (2), Ireg (3), Ivanovci (1), Jamarica (1), Kisradica-Malaradica (1), Krestelovac (3), pustara Krivaja (1), pustara Kusonja (1), Lacháza (2), Lasovac (1), Levinovac, Lipik (3), Loza, Maradik (2), Marinci (2), pustara Martince (1), Mostar (2), Velika Bršljanica (2), Velikicepidlak (1), Velikačrešnjevica, Velika Pisanica (2), Martan (1), pustara Neteča (1), Nikinci (4), Osekovo (1), Jankovci Stari (3), Paliszállás (1), Pašiani

¹⁶¹ OL. ME — 1028 — XVI — 1907 — br. 4486.

¹⁶² OL. ME — 2039 — 1906 — XIV — 163.

¹⁶³ na i. mj.

¹⁶⁴ Mađarsko zemaljsko društvo fuzioniralo se 1937. s Julijanskim društvom.

¹⁶⁵ OL. ME — 203 — XVI — br. 3151.

¹⁶⁶ OL. ME — 2039 — 1906 — XVI — br. 5630.

(2), Petrovaradin (2), Platičevo (1), Popovac (2), Rezovac (2), Satrinci (2), Šupljalipa (1), Sarajevo (8), Sarajevo-periferija (3), Slatina (4), Sokolovac (2), Sot (2), Starin (2), Terezinopolje (2), Vrdnik (3), Vučjak, pustara Zdenci (2), Zrinska (2), Zdala (1), Zlebine (1).

Dva školska nadzornika društva, koja su krstarila po terenu, bili su: Emerik Moravec i Ladislav Šimonić, porijeklom Hrvati. U centru društva također su bila dva nadzornika: Hegedüs István i Pennavin Elemér, a za sarajevsku gimnaziju Polgár János.¹⁶⁷

Sistem julijanskih škola u Slavoniji ima se zahvaliti marljivoj organizatorskoj djelatnosti Margitai Józsefa i njegovih učenika, promišljenoj i čvrstoj politici uprave društva, stalnoj moralnoj i materijalnoj pomoći ugarskog ministra-predsjednika, pomoći zainteresiranih slavonskih činilaca i popustljivosti hrvatskog bana. Sličnih poteškoća kao i kod željezničkih škola bilo je i ovdje (određivanje školskih okruga, »Rojčeva era«, ponekad elementarni izljev antipatije mjesnog stanovništva itd.). Konsolidacija je ovdje otpočela s banovanjem Pavla Raucha.

Međutim, s obzirom na karakter poteškoća koje je trebalo savladati ima razlika između željezničkih i julijanskih škola. Dok je nad željezničkim školama bdio MÁV s odgovarajućim državnim sredstvima i dok su one bile u većim gradovima ili uopće u gradovima, gdje im se rad nije mogao baš mnogo ometati, dotle su škole Julijanskog društva bile na selu, daleko od redarstvenih organa, te su tako bile često izložene »inzultima«, koji su proizlazili iz antipatije mjesnog stanovništva. Štaviše, »mnogi članovi Julijanskog društva [...] nalazili su se u stalnoj životnoj opasnosti [...]«. Prema Petri Pál-u, »desilo se čak i to da je jedno veće tišinu učiteljskog stana uznemirio prasak pucnjave, a izvršilac tog čina nestao je u mraku. U selu Sot, u Srijemskoj županiji, čak su jednog mađarskog učitelja i ubili.«¹⁶⁸

Julijanske škole bile su na osnovi važećih paragrafa hrvatskoga školskog zakona otvorene privatne ustanove, a zadaća im je bila da u mađarskom »nacionalnom duhu« odgajaju uglavnom katoličke Mađare koji su živjeli na selu.¹⁶⁹ Usađivanje mađarske državne ideje u to mađarsko stanovništvo obavljali su fanatični učitelji, koje su »za posebnu hrvatsko-slavonsku misiju napose odgajali«¹⁷⁰ i to »u čakovečkoj učiteljskoj školi, a kasnije i u Baji i Subotici.«¹⁷¹

I u slavonskim julijanskim školama bilo je u velikom broju takvih učenika kojih roditelji nisu bili Mađari, a bilo je čak i Hrvata i Srba. To ne proizlazi iz knjiga kojima se Julijansko društvo želi predstaviti publici, nego iz pisama i dopisivanja dotičnih faktora s ministrom-predsjednikom. Tako, na pr., pismo ministra-predsjednika iz 1907, koje sadrži žalbe u povodu Rojčeve djelatnosti, sadrži i »žalbu« u vezi s Julijanskom školom u Velikoj Pisanici (bjelovarsko-križevačka županija), jer su mjesne vlasti za 1907/8. g. isključile čak i njemačku djecu iz mađarske škole. Prema pismu, rezultat je toga bio da je u školu u Velikoj Pisanici, gdje su se za g. 1906/07. upisala 154 učenika,

¹⁶⁷ Petri, n. dj., 69—71.

¹⁶⁸ isto, 19.

¹⁶⁹ Petri, n. dj., 188: »Hrvatska štampa je osnutak svake mađarske škole u Slavoniji nazivala pokušajem mađarizacije.«

¹⁷⁰⁻¹⁷¹ Petri, n. dj., 19.

za g. 1907/08, na osnovi ovih naredjenja, »moglo upisati« samo 60 učenika (s mađarskim materinjim jezikom).¹⁷²

I Julijansko društvo bilo je nezadovoljno zbog naprijed spomenute banske naredbe, te je svoje nezadovoljstvo i izrazilo u jednom pismu ministru-predsjedniku, u kojem je »molilo« da »se kod bana isposluje« kako bi se naredba u vezi s posebnom banskom dozvolom »ograničila« samo na djecu hrvatskog odnosno srpskog porijekla, te da se djeca svih ostalih nacionalnosti u Slavoniji mogu primati u mađarsku školu »bez posebne banske dozvole«. ¹⁷³

Uprava julijanskih škola bila je vrlo jednostavna, s malo administracije, kako bi učitelji imali vremena posvetiti se izvršavanju svojih glavnih zadataka. »Pedagoška uputstva obično su se davala usmeno«, kaže Petri.¹⁷⁴ Nastavu hrvatskog jezika u julijanskim školama, u interesu pridobivanja mjesne hrvatske javnosti, obavljali su obično učitelji mjesne hrvatske škole za odgovarajući honorar. Prihodi učitelja društva bili su isti kao i prihodi učitelja ostalih dviju grana »slavonske akcije«. Za slučaj, »ako bi društvo zbog političkih, odnosno financijskih uzroka bilo prinuđeno svoju djelatnost obustaviti«, učitelji društva su od ministra nastave dobili obećanje da će biti zaposleni kod kuće.¹⁷⁵

U skladu s osnovnim ciljevima cijele »slavonske akcije«, Julijansko društvo je nastojalo da grupu mađarskog naroda, u kojoj je djelovalo, »organski i svestrano [...] jača«. U tu svrhu je pokrenulo i neke vanškolske akcije: mađarske biblioteke te kalendare i molitvenike na mađarskom jeziku. Suglasno s tim, društvo je na hiljade dijelilo molitvenike (Karmelhegyi rózsabimbó) kao i kalendar slavonskih Mađara (A Szlavóniai magyarok naptára). Taj kalendar karakterizira Petri Pál ovim riječima: »Preko kalendara je Julijansko društvo poučavalo narod, kako treba podnositi molbu za mađarsku školu i kako se treba ponašati kod popisa naroda, da bi povjerenici upisali Mađara za Mađara. Kalendari su poučavali i kako treba na stručnom nivou gospodariti i kako organizirati mađarske zadruge. Na taj način je marljivom čitaocu samosvijest naprosto ojačala, porastao je osjećaj pripadnosti vlastitoj rasi, povećalo se samopouzdanje, i svaki pojedini čitalac kalendara postao je čvrst i oduševljen pristaša Julijanskog društva, više puta i njegov mjesni dopisnik. Taj se kalendar 1912. godine štampao u 25 000 primjeraka.«¹⁷⁶

Društvo je u mjestima gdje je otvorena mađarska škola, pa čak i u manjim naseljima, od raznih »domoljubnih« knjiga praktično-privrednog karaktera osnivalo biblioteke, koje su svoje knjige sistematski izmjenjivale. Tim je bibliotekama, u mjestima gdje je bila mađarska škola, upravljao učitelj, a ondje gdje škole nije bilo tamošnji »razumniji« majstori-Mađari. Cijelo hrvatsko-slavonsko područje bilo je u tom pogledu podijeljeno na deset okruga,

¹⁷² OL. ME — 1028 907 — br. 4486.

¹⁷³ na i. mj., br. 4908.

¹⁷⁴ Petri, n. dj., 23.

¹⁷⁵ Društvo, odnosno ministar nastave i bogoštovlja, održali su svoje obećanje u tom obliku što su nakon prvoga svjetskog rata poslali julijanske učitelje da mađariziraju preostala manjinska naselja. To se osobito odnosi na hrvatska sela u mađarskoj Podravini. Szeghalmi Gyula spominje u svojoj monografiji o Somogyjskoj županiji učitelje koje je Julijansko društvo nagradilo za njihove »zasluge na polju mađarizacije«.

¹⁷⁶ Petri, n. dj.

na čelu kojih je stajao po jedan nadzornik. Na vrhuncu svog razvitka 1914. bibliotekarska akcija Julijanskog društva raspolagala je s 227 »narodnih biblioteka«, od kojih je 58 bilo nestalnog karaktera (tzv. putujuće biblioteke), 126 privrednih, 37 omladinskih, 3 učiteljske i 3 lađarske biblioteke.

Prema sažetoj definiciji u jednom pismu ministra-predsjednika, »jedan od najvažnijih zadataka« Julijanskog društva »bio je taj, da u vladinoj akciji, pokrenutoj u interesu nacionalnog odgoja Mađara u inozemstvu, preuzme ulogu posrednika i izvršioca u tom obliku kao da je Julijansko društvo jedan od organizama mađarskog društva«. ¹⁷⁷

Julijansko društvo je, dakle, od samoga svog rođenja bilo jedno od sredstava »slavonske akcije«, poznatog kulturo-ekspanzionističkog nastojanja mađarskih vladajućih krugova. ¹⁷⁸

U uspjehu »slavonske akcije« igrala je vrlo veliku ulogu činjenica što je ona oslobodila Mađare u Slavoniji od obaveze održavanja škola, njihovu djecu snabdijevala besplatnim školskim pomagalima, više puta ih i obukla, odrasle snabdijevala besplatnim molitvenicima, kalendarima, osigurala im privrednu pomoć, organizirala za njih zadruge i štedionice. Zbog svega toga su izdaci društva iz godine u godinu rasli, kako to pokazuje ova statistika:

1904.	24 372	krune
1905.	177 606,66	„
1906.	143 743,25	„
1907.	138 089,28	„
1908.	389 330,07	„
1909.	364 127,77	„
1910.	390 929,01	„
1911.	504 782,40	„ ¹⁷⁹

Već na osnivačkoj skupštini od 25. odnosno 27. januara 1904. dodijeljena je važna uloga »privrednoj organizaciji« Mađara u Slavoniji; među njima je trebalo propagirati zadružnu misao«. Zapisnik daje naslutiti da će se to »privredno organiziranje« većim dijelom provoditi u okviru Julijanskog društva.

Na osnovi smjernica, donesenih na osnivačkoj konferenciji, provedena je organizacija koja je bila zaista uspješna. Uz suradnju učiteljstva otvoreno je u Slavoniji 75 mađarskih štedionica, koje su se nalazile u uskoj vezi s Centralnom mađarskom kreditnom organizacijom i uživale stalnu pomoć tog mađarskog kreditnog centra.

I u privrednoj akciji bili su najaktivniji učitelji Julijanskog društva. »Julijanski učitelj«, kaže Petri, »dobio je posebno uputstvo o tome kako ishoditi prava koja su uživali domaći, a ako bi molbe Mađara bile odbijene, Julijansko društvo obratilo bi se i višim forumima« ¹⁸⁰, tj. ministru-predsjedniku.

Društvo je privrednu snagu Mađara u Slavoniji nastojalo ojačati i slanjem oplemenjene stoke, posuđivanjem sjemena i na razne druge načine. Stručno znanje mađarskog seljaštva nastojalo je povećati održavanjem predavanja s privrednom tematikom, a želji tog seljaštva za zemljom pokušalo je udovo-

¹⁷⁷ OL. ME — 2039/1906 — XVI.

¹⁷⁸⁻¹⁷⁹ Petri, n. dj., 44—95.

¹⁸⁰ isto, 27.

ljiti parceliranjem i potporom u kupnji zemlje zaduženih »hrvatskih i srpskih sitnih posjednika«.¹⁸¹

Zanatlije je društvo pomagalo potrebnim strojevima-alatljikama, a trgovce jeftinom domaćom robom itd. Da bi odgojili »prirodne rukovodioce« za tamošnje Mađarstvo, pokretači akcije proveli su i relativno proširenu stipendijsku akciju. U okviru te akcije 1912. učilo je u Ugarskoj 30 šegrta, a njihov broj je u idućim godinama naglo rastao .

U interesu odgajanja inteligencije za Mađare u Slavoniji, koja bi se, odgojila na kruhu »mađarske državne ideje«, vratila kući »s osjećajem mađarstva u najšovinističkim obliku«, gospoda-rukovodioci akcije smjestili su u različite institucije (škole) u Ugarskoj mladiće-Mađare iz Slavonije, koji su smatrani »sposobnim« za određene ciljeve. Znamo o školovanju takvih »mladića« u Pečuhu, Csurgou i Kaposváru, a pretpostavljamo da su školovani i u učiteljskim školama Baje i Temisvara.

Slavonskoj stipendijskoj akciji imao je služiti i pučkoškolski internat u Gyekenesu, Pečujska gradska Matessa-ustanova, koja je primila 50 takvih učenika, te pečujski Julijanski internat, stvoren po inicijativi Klebelsberga,¹⁸² gdje je osim 130 pučkoškolaca iz Slavonije bilo smješteno i 100 učenika u privredi. U okviru slavonske stipendijske akcije osigurala je i pečujska cistercitska gimnazija smještaj za više učenika iz Slavonije. Do 1915. nije njihov broj obično prelazio 10, ali je te godine, uz pomoć cistercitskog reda, s 20 000 kruna stvoren pečujski gimnazijski internat Julijanskog društva, koji je primio 55 učenika što su se »pod brižnom kontrolom cistercitskog profesora Darvas Loranta spremali za svoju veliku nacionalnu misiju« u Slavoniji.

O učiteljskoj školi u Čakovcu imamo podatke samo za g. 1908. kada jedno pismo ministru-predsjedniku spominje u njoj 12 stipendista iz Slavonije.¹⁸³

»Jedan dio djece dovedene kući regrutirao se iz redova onih koje je Društvo htjelo izučiti za majstore, da bi se potom vratili natrag u svoje selo i ondje zadovoljavali potrebe Mađara i drugih, a da bi pored svoga većeg znanja i bolje spremni bili sposobni za konkurenciju sa svima i s vremenom postali vođe mjesnih mađarskih kolonija. Osim toga, Mađari u Slavoniji imali su takvu, umnim sposobnostima nadarenu, djecu kojoj je i davanje najviše naobrazbe bilo opravdano, te se trebalo pobrinuti o njihovu gimnazijskom i sveučilišnom školovanju. Dakako, i njihovo školovanje je izvršeno s ciljem da se dobivanjem diplome vrate natrag kao odvjetnici, inženjeri, liječnici itd. i da ondje postanu, u većem okrugu, predestinirani vođe tamošnjih Mađara.«¹⁸⁴

U interesu »nacionalnog odgoja« Mađara, nastanjenih preko Drave, organizatori »slavonske akcije« namjeravali su izdavati i novine. Kao redaktora

¹⁸¹ Takva je, na primjer, bila parcelacija u Babinoj Gori koju je obavila Altruistička banka (Budimpešta) po veoma niskoj cijeni i pod uvjetom da se cijena parcela isplati u roku od 50 godina. (Petri)

¹⁸² Julijanski internat u Pečuhu nalazio se u zgradi u kojoj su danas smješteni Medicinski i Pravni fakultet. Troškovi internata, ne računajući cijenu samog zemljišta, iznosili su svojedobno, prema Petriju, 320.000 kruna.

¹⁸³ OL. ME — 1235 — XV/1908 — br. 2843.

¹⁸⁴ Petri, n. dj., 27. — jedna druga vrsta stipendijske akcije bila je dovođenje muslimanskih mladića iz Bosne na studije u Ugarsku. Inicijativa potječe i u tom slučaju od K. Klebelsberga, koji se nadao da će ovi mladići, »pošto se odavle vrate u svoju domovinu, popularizirati Ugarsku protiv Austrije«.

htjeli su imenovati glavnog redaktora mađarskih novina u Bukureštu (Bukaresti Magyar Ujság) Polliányi Zoltána.¹⁸⁵ Ali, o pokretanju toga lista ne znamo gotovo ništa. Imamo podatke samo o tome da se u mađarska naselja u Slavoniji na početku stoljeća slao popularni »Néplap« (Narodni list).

VIII

»Slavonska akcija« bila je djelatnost inspirirana od ekspanzionističkih nastojanja mađarskog imperijalizma na početku stoljeća, a pokrenuta pod maskom »nacionalne obrane« Mađara u Slavoniji. Osnovna ideološka konstrukcija na osnovi koje se ta djelatnost odvijala bila je preuzeta od Pesty Frigyesa. Takvi članovi akcije, kao što je bio Margitai József, nisu ni znali govoriti o cijeloj toj aktivnosti bez citata preuzetih od Pesty Frigyesa. Specijalno za »slavonsku misiju« pripremljeni učitelji raznijeli su taj duh po mađarskim naseljima u Slavoniji. Tom su ideologijom »naoružali« i u Ugarskoj školovane »slavonske mladiće«, da bi i oni »na taj način mogli odgovoriti svojoj nacionalnoj misiji«. Goleme je svote novaca generalštab mađarskog imperijalizma potratio na takve akcije ne samo u Slavoniji, nego i drugdje. U isto se vrijeme mirno promatralo iseljavanje gotovo 1 1/2 milijuna Mađara u Ameriku, jer kod kuće nisu mogli naći ni najneophodnije uvjete za život; prelazilo se preko činjenice da kod kuće mnogo školskih obveznika nije uopće dospijevalo u školu ili ju je polazilo samo dvije-tri godine; s nebrigom je gledalo na propadanje seljaštva čisto mađarskog porijekla kod kuće.

Mađari u Slavoniji imali su, dakako, puno pravo da im djeca polaze školu na materinjem jeziku. Imali su pravo da im djeca dobiju takvu naobrazbu u školama koje su održavali svojom ličnom snagom, odnosno uz pomoć hrvatsko-slavonske zemaljske vlade, pa čak i uz iskrenu pomoć stare domovine, ali se ne može smatrati pravednom »nacionalna zaštita« provođena izvana od vladinih organa jedne druge države, jer je takva »zaštita« tada svagdje krila ekspanzionističke ciljeve. Dokazuje to i program i aktivnost All-deutscher Verbanda.

Rezultati postignuti »slavonskom akcijom« bili su najčešće samo odraz materijalne pomoći i povlastica: akciji nije uspjelo da Mađare u Slavoniji očeliči »u borbi rasa« i da njihovu »borbu protiv, ionako propadajućega, hrvatskog i srpskog etničkog elementa« pospješi. Ágoston Sándor, bivši reformirani duhovnik u Slavoniji a kasnije i biskup, kao da u svom već spomenutom članku nastoji dokazati kako želja Mađara u četrdesetim godinama ovog stoljeća da se presele natrag u staru domovinu potječe iz odgoja što su ga primili u vrijeme »slavonske akcije«. Ali to ne stoji. Ta je želja proizlazila iz njihova položaja u staroj Jugoslaviji i u tzv. NDH te poticaja koji su dolazili od strane Hortijeva režima.

¹⁸⁵ OL. ME — XVI/1908 — br. 1364.

Prema Petriju, poslije prvoga svjetskog rata »slavenska akcija« i Julijansko društvo bili su ugroženi iz dva pravca. Jedna opasnost je prijetila iz prevrata u Hrvatskoj poslije rata, a druga kod kuće, od režima Mađarske Sovjetske Republike. U banskoj vladi je samo Milan Rojc zastupao mišljenje da mađarske škole, iako u drukčijim okvirima, treba da ostanu. Jugoslavenska vlada je u tom pitanju zauzela stanovište da »strani građani na području Jugoslavije ne mogu imati privatnih škola«. Međutim, ipak je usvojena varijanta da Mađari u Slavoniji mogu vlastitim silama održavati svoje škole. Ali za to niti su imali snage, niti volje, jer »nisu bili naučili podnositi terete takve vrste«. ¹⁸⁶

Organi Mađarske Sovjetske Republike zastupali su u pitanju slavonske akcije mišljenje da se ta djelatnost ne može uskladiti s prirodom i karakterom nove države. Predsjednik Revolucionarnog upravljajućeg savjeta izjavio je 17. aprila 1919. »u svom naređenju br. 7391. da slavonsku i bosansku akciju, u duhu novonastale velike promjene, treba likvidirati«. ¹⁸⁷ »Badava se Društvo pozivalo na to da do konačnog sklapanja mira ne bi bilo dobro ovu [...] nacionalno obrambenu aktivnost likvidirati, jer da nikada nije bilo potrebnije da se mađarstvo i posljednjeg Mađara očuva kao sada poslije pretrpljene velike katastrofe. Ali, uza sve to je Sovjetska Republika zahtijevala likvidaciju obećavajući da će se pobrinuti o zapošljavanju učitelja.« ¹⁸⁸

Izvršavanje gornjeg naređenja upravljači su Društva (i akcije) odložili, te je tako ono, pošto se 1937. fuzioniralo sa Zemaljskim mađarskim školskim društvom, potrajalo do kraja drugoga svjetskog rata vršeći mađarizatorsku djelatnost kod kuće. ¹⁸⁹

¹⁸⁶ Petri, n. dj., 44.

¹⁸⁷⁻¹⁸⁸ isto, 42.

¹⁸⁹ Na primjer, u spomenutoj monografiji o Somogyskoj županiji (bilj. 175) spominje se da je Julijansko društvo 1938. odlikovalo diplomom učitelja u nekom hrvatskom selu, porijeklom Hrvata, za njegove zasluge na polju mađarizacije.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb